

EL CASTELLUM UELLOSOS DEL PUIG DE SANT ANDREU (ULLASTRET, BAIX EMPORDÀ). VIDA I MORT D'UNA FORTIFICACIÓ CAROLÍNGIA*

J. CANAL, E. CANAL, J.M. NOLLA i J. SAGRERA

RESUM: La identificació del castell de l'acròpoli del puig de Sant Andreu (Ullastret) com a castellum Uellosos carolingi, ha propiciat un estudi de conjunt dels textos escrits, dels antics documents d'excavació, de les evidències estructurals i del material arqueològic recuperat per fer revivre una fortificació militar del darrer terç del segle VIII i per plantejar noves hipòtesis sobre la incorporació de les terres nord-orientals de Catalunya a l'imperi.

PARAULES CLAU: carolingis, fortificacions, cultura material de l'alta edat mitjana, tècnica constructiva militar, menses d'altar, territori

1. INTRODUCCIÓ

Castellum Uellosos i *Castellum Fractum* són els dos únics *castella* esmentats durant el segle IX en la documentació gironina de l'època (aplegada al volum de *Catalunya carolíngia* editat per Sobrequès *et al.*, i publicat finalment el 2003). Ara mateix, i des de no fa gaire, podem situar-los amb precisió: *Castellum Fractum* a la muntanya de Sant Julià de Ramis i objecte d'importantes excavacions que fan possible anar-ne co-

* Donem les gràcies a M. Aurora Martín, directora del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret per haver-nos facilitat l'accés als magatzems i a l'arxiu fotogràfic de les antigues excavacions, per haver-nos proporcionat dades de gran valor i planimetria antiga. És segur que sense el seu suport aquest treball no hauria anat més enllà d'un pur plantejament teòric. Agraïm, també, com es mereix, a Mercè Ferré, restauradora del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, la seva inestimable ajuda i la informació, de primera mà, que ens ha fornit.

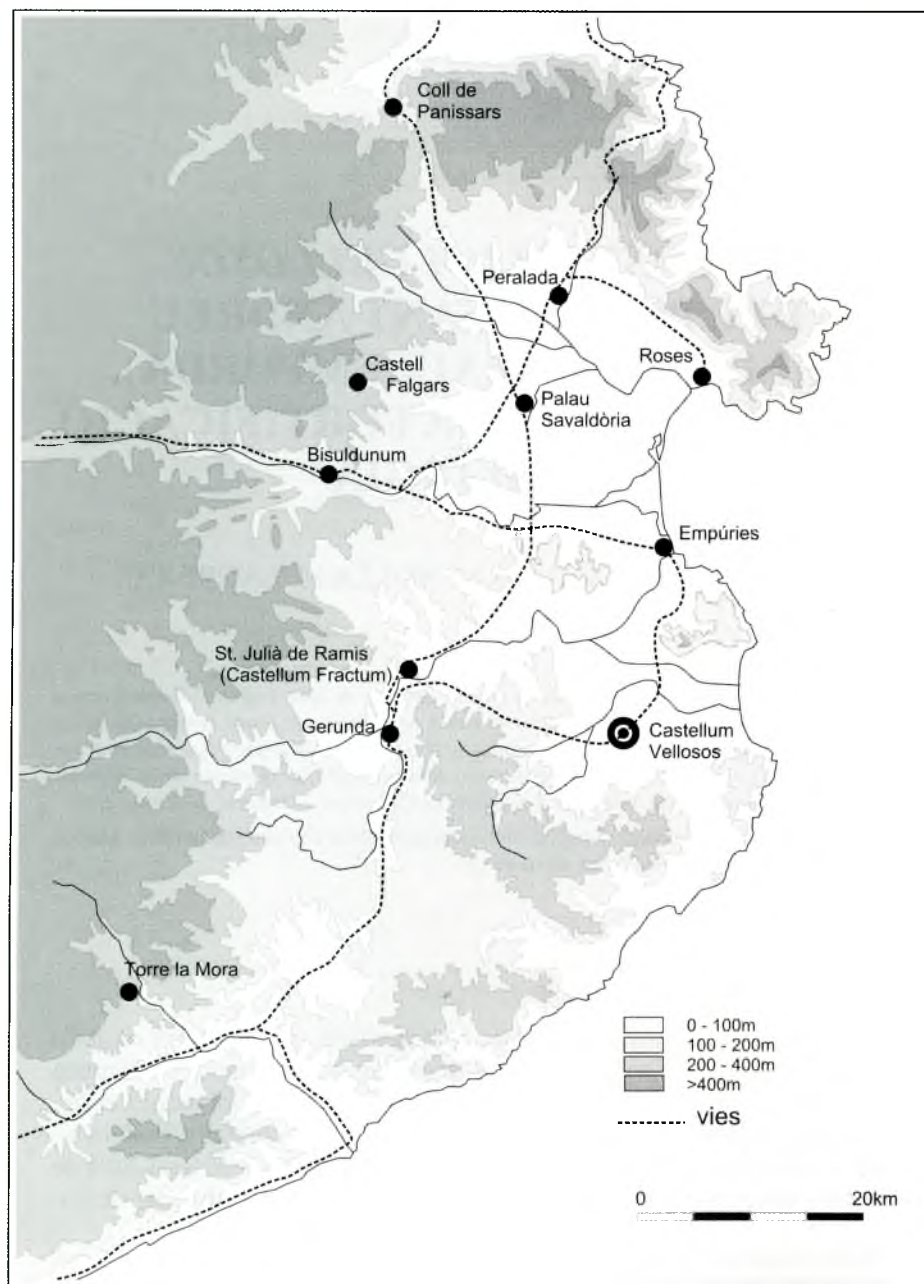

Fig. 1. El territori del nord-est de Catalunya en el segle VIII amb indicació de la xarxa viària més significativa.

neixent la seva història (Canal *et al.*, 2003, p. 321-330; Nolla *et al.*, 2004, p. 117-130; Burch *et al.*, en premsa). L'altre, a l'acròpoli del puig de Sant Andreu d'Ullastret, consolidat i incorporat a les evidències visitables del conjunt monumental i prou ben conservat, ha estat identificat per Joan Badia i Homs, tal com veurem més endavant (fig. 1). Un i altre van situar-se sobre les ruïnes, aprofitades parcialment, d'antics *oppida* indigets. Tanmateix, i això és important, un dels dos –Sant Julià de Ramis– estava ja fora d'ús (*fractum*, en els documents i tal com palesa l'excavació arqueològica); l'altre, el *Castellum Uellosos* en canvi, com veurem, era plenament operatiu durant el segle IX. L'objectiu d'aquest estudi és fer evident la breu història d'una fortalesa i l'indret on s'instal·là; una història a cavall entre els segles VIII i IX que ens pot descobrir aspectes inèdits de la situació política i militar, així com de l'evolució de la nostra terra quan era escenari d'enfrontaments entre francs i musulmans.

2. EL DOSSIER DOCUMENTAL

Com hem dit més amunt, el *Castellum Uellosos* és un dels topònims que millor coneixem en l'escassa documentació catalana del segle IX i principi del X, car surt citat a la mitja dotzena de preceptes d'immunitat atorgats pels monarques carolingis als bisbes de Girona; una colla de preceptes que definien els llocs i drets fiscals sobre els quals aquells exercien una potestat exclusiva. En tots els casos inicials, com veurem, el topònim anava acompanyat d'una descripció, en citar-se el castell relacionat amb una *uilla* del mateix nom en els preceptes dels anys 834, 844 i 881. En canvi, des de final de segle, a partir de 899, els documents, de naturalesa més local continuen citant la *uilla*, però no pas el castell, sinó el *castellare*, és a dir, el conjunt de murs i ruïnes que s'escampaven, pendent avall, des del cim del puig. Des del 899 els documents, més escassos, són de naturalesa comtal i cap esmenta el *castellum*; això, al nostre entendre, és decisiu per comprendre l'extinció del castell a final del segle IX. Tot seguit procedirem a una transcripció i anàlisi de cadascuna de la desena de referències documentades entre principi dels segles IX i XI.

El primer fou redactat el 2 de desembre de l'any 834. Es tracta del precepte de l'emperador Lluís al bisbe Guimer i a la seu de Girona, atorgat a vil·la d'Attigny, on s'esmentaven les: *...uillis et hominibus a donno et genitore Karolo aliisque devotis hominibus eidem sedi collatis*; entre les quals –una dotzena– se citaven; *...in pago Empuritano, uillarem antiquum Celsianum cum uillula noua quam uocant Uellosos cum castello suoque terminio*. (Abadal, 1952, II. p.121; Marquès, 1993, p. 57) (fig. 2). En el text, hom recordava i confirmava la donació inicial que Carlemany va fer a la Seu de Girona. El citat *uillarem anticum* i la *uillula noua* constituïen, conjuntament, un terme –*terminio* diu el text– de la mateixa condició que la resta de la dotzena de *uillae* citades en el mateix precepte. La seva localització, a l'entorn de l'antic estany d'Ullastret, és segura perquè el

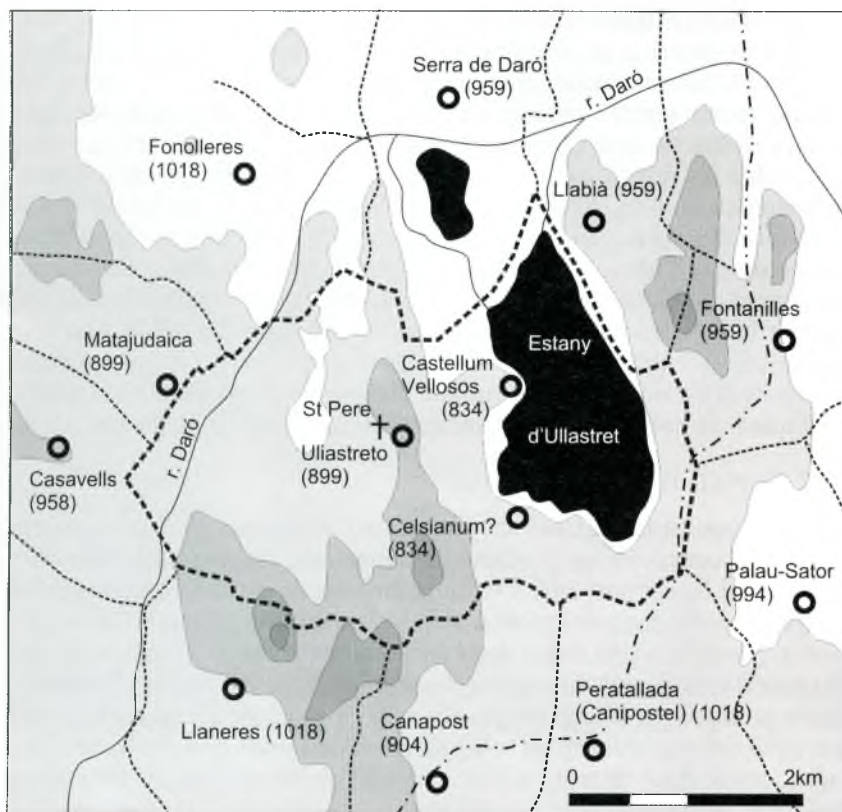

Fig. 2.- Els termes d'Ullastreto i Uellosos, amb les vil·les de l'entorn.

topònim de *Celsà* s'ha conservat al sud de l'antic llac encara que només sigui com un microtopònim, mentre *Uellosos* figurava, juntament amb Ullastret, com un dels noms de l'alou que va ser atorgat pel rei Carles el 899, i tornarien a sortir junts, l'any 1018, quan se'ls disputaren la comtessa Ermessenda de Barcelona-Girona i el comte Hug d'Empúries. Segurament *Celsianum* fou el primitiu nom del terme, un topònim de marcat regust romà, derivat del nom llatí *Celsius*; per això la qualificació d'antic; la creació posterior de *Uellosos* –el castell i, potser, un nucli proper encara no localitzat– explica la necessitat d'afegir un segon nom com a element nou i característic del terme. L'associació del terme antic amb una *uillula noua* –un terme bicèfal, o tricèfal si hi afegim el *castellum*– és un fet absolutament anormal en la documentació de l'època i sembla un indicatiu de la seva constitució en una data no gaire anterior a la donació de Carlemany, segurament relacionada amb l'aixecament del *castellum*; potser es tractaria d'un nucli de població relacionat amb serveis al cas-

tell. No s'esmenta la data precisa de la donació carolíngia al bisbe, però podria haver estat poc després de la presa de Barcelona en 801, quan la frontera musulmana s'allunyà fins al Llobregat; ara bé, tampoc podem rebutjar un moment anterior com la reorganització del patrimoni de la Seu de Girona, no gaire posterior a l'ocupació dels francs el 785. En qualsevol cas, la construcció del *castellum* ha de ser anterior a la seva donació al bisbe; segurament fou una iniciativa estatal, relacionada amb les lluites entre francs i musulmans pel domini d'Empúries i Girona, anterior a la conquesta d'aquesta.

El segon text és de l'11 de juny de 844. Fou el precepte que el rei Carles el Calb, fill de l'emperador Lluís, atorgà al bisbe Gotmar de Girona, a Sant Serní de Tolosa, durant la seva estada en aquesta ciutat després de derrotar i executar al rebel Bernat de Septimània. En el text el monarca citava de manera semblant al precepte del seu pare: *...uillasque et alias possessiones quaslibet sicut dictum est a Karolo cesare augusto eidem ecclesie delegatas ...in pago Empuritano ...uillarem antiquum quem uocant Celsianum et uillam Uellosam cum suo castello et suo terminio* (Abadal, 1952, II, p. 126; Marquès, 1993, p. 67). Filant molt prim, podem proposar que la donació carolíngia inicial, recordada en el text, havia de ser posterior a l'any 800, quan Carlemany fou proclamat emperador, car això afirma textualment el precepte en titular-lo *cesare augusto*; un text que, d'altra banda, no planteja dubtes sobre la delegació de poder que implicava la donació imperial. El terme se cita com a *uilla* i no *uillula* com deu anys abans, i hom aclareix que la donació inclou el *castellum* i els altres components integrats en el seu terme, cal entendre, de naturalesa fiscal o pública, car això és el que implicava la concessió d'un precepte d'immunitat. Els tres elements del terme continuen documentant-se, però el lloc antic davalla a la condició de *uillare*, mentre el nou aconsegueix el de *uilla*; hi ha, per tant, una inversió en la jerarquia dels llocs dins del terme, que cal relacionar, segurament, amb ascensos i decadències (fig. 2).

Després d'una llarga etapa sense nous preceptes, el 29 d'agost de 881 el rei Carloman atorgà a *Fossianum* un diploma d'immunitat al bisbe Teuter, que esmentava: *...uillis et hominibus a domno et genitore nostro Ludouico aliisque deuotis hominibus eidem sedi collatis ...in pago Impuritano ...uillarem antiquum cum uilla noua quam uocant Uellosos et cum castello suoque terminio* (Abadal, 1952, II, p. 136; Marquès, 1993, p. 73). A banda d'esmentar un precepte anterior, desaparegut, atorgat pel seu pare Lluís el *Tartamut*, segurament l'any 878 a la ciutat de Troyes (Abadal, 1952, II, p. 131), el precepte de Carloman contenia canvis significatius; el *uillarem anticum* havia perdut preeminència, car no se'n citava ni el nom, en contrast amb la *uilla noua* de Velloosos que apareixia com l'únic nom propi del terme. La referència al *castellum* romanien sense canvis (fig. 2).

Només cinc anys després, l'1 de novembre de 886, es va atorgar a París el precepte de l'emperador Carles al bisbe Teuter, on se citava breument el ...*castellum Uelloso cum castellare suo* (Abadal, 1952, II. p. 139; Marquès, 1993, p. 76). La referència al *castellum* i al *castellare* ens fa pensar que el primer tracta de la fortalesa carolíngia citada ja en els preceptes de 834, 844 i 881; en canvi el *castellare* –l'entenem en sentit de topografia descriptiva–, es refereria a les restes del poblat i, preferentment, dels murs defensius mig enderrocats que s'escampaven pels vessants del puig. Es tractaria de la primera referència escrita de les restes de l'*oppidum* ibèric del puig de Sant Andreu (fig. 9).

El 29 de maig de 899 es promulgà el precepte del rei Carles al bisbe *Seruus Dei*, atorgat a Tours: entre les possessions episcopals confirmades se citava la ...*uillam Uelloso cum castellare suo* (Abadal, 1926-1952, p. 146; Marquès, 1993, p. 94). Tornem a trobar la referència al *castellare* com a sinònim de les muralles perimetrals i de l'escampall de parets i murs enderrocats del vessant. En canvi no s'esmenta *Uellosos* com a castell –ja no se'n tornarà a parlar mai més– sinó com a *uilla*, és a dir, com un terme local semblant a qualsevol altre. Entre 886 i 899, la fortificació podria haver perdut llurs funcions castrals. La comparació entre aquest document i l'anterior ens remarca que *uillam* i *castellum* tenen equivalència en algun aspecte, car defineixen un terme local. Però també divergien en el sentit que, en el cas d'un *castellum*, el terme i els seus pobladors servien materialment el castell i el manteniment de llurs funcions militars; una condició que ja feia diferenciar els *castella* dels altres termes locals des de l'època del baix imperi romà i en els regnes germànics. El canvi de *castellum* a *uilla* entre els anys 886 i 899 ens fa pensar que fou en aquells anys quan el castell fou desafectat i, segurament, perdé la seva guarnició (fig. 2). Desconeixem el context que explica aquesta modificació, però hem de recordar que entre 886 i 899 es produïren diverses topades entre el bisbe *Seruus Dei* i el comte Sunyer d'Empúries, especialment en 889-890, quan Sunyer tractà d'imposar Ermemir com a bisbe de Girona; ¿com suportava el comte emporità l'existència d'un castell dins el seu territori que era en mans d'un reconegut adversari?. Malament, sens dubte.

Només dues setmanes després, el dia 14 de juny de 899, *vellosos* tornava a ser citat en un diploma reial. Es tracta del precepte del rei Carles als fidels Esteve i Anna, atorgat a Tours, on s'esmentaven, entre altres possessions: ...*uilla Uliastreto cum uillaribus, Uelloso, Castellare cum omnibus finibus suis et ecclesiis Sancti Petri et Sancti Iohannis* (Abadal, 1952, II. p.371-372). Segons Abadal, Esteve i Anna acudiren conjuntament amb el bisbe *Seruus Dei* i altres clergues i magnats per aconseguir els diplomes d'immunitat. Anna era filla del difunt comte Alaric d'Empúries i la seva mare Rotruda era filla del comte Berà de Barcelona. La seva presència, juntament amb la del bisbe gironí, ha de ser prova

d'unes bones relacions; per tant, la concessió d'Ullastret i els vilars annexos ha d'haver estat amb l'acord o per iniciativa del prelat; el bisbe, que només dues setmanes abans havia vist confirmat el seu domini sobre *Uellosos*, n'hauria fet donació als citats magnats, que l'haurien incorporat a un altre terme que ja posseïen, la *uilla Uliastreto*. La lectura del document planteja alguns dubtes; sembla que *Uellosos* hauria esdevingut un vilar o terme menor dependent d'Ullastret, un altre seria *Castellare*, probablement el mas Castellar, localitzat sobre les restes antigues de l'Illa d'en Reixac; en aquest cas el topònim no correspondria a les ruïnes de l'*oppidum* al peu del castell sinó a les de l'Illa d'en Reixac. El terme sembla unitari, però la descripció és una mica feixuga, els afegits recents plantejaven alguns dubtes al redactor; se cita, en primer lloc, la *uilla* amb el seu nom –*Uliastreto*, avui Ullastret- que correspon al lloc central, avui el poble del mateix nom. Després se citen els vilars o termes i llocs subalterns, entre els quals *Uellosos*, avui el puig de Sant Andreu, i el seu entorn n'era el primer (fig. 2). Això ens fa pensar que ens trobem amb dos termes unificats i reconeguts en el precepte de 899; una possibilitat reblada per la forma de l'actual terme municipal d'Ullastret, que presenta dos cossos fàcilment distingibles quan resseguim els seus límits septentrionals; cossos que correspondrien als dos termes unificats en l'any 899. Finalment, l'advocació de Sant Pere i Sant Joan ha de correspondre a l'església parroquial que, amb els seus delmes i primícies, també fou objecte de la donació. No hi havia, encara cap referència a l'advocació de Sant Andreu; el sant esmentat mig segle després en el temple que s'aixecava al puig, dins l'antic recinte castral. No sabem per què el mateix terme o *uilla* que el 29 de maig havia estat confirmada al bisbe de Girona fou transferit, dues setmanes després, a una parella de magnats laics; potser seria una peça més del joc d'aliances i conflictes entre els bisbes de Girona i els comtes d'Empúries, que en aquells anys de final del segle IX i principi del X visqueren una etapa molt intensa; potser la donació episcopal serviria, en aquest cas, per generar nous lligams de fidelitat. Des d'aleshores, i durant el segle X, les escasses referències a *Uellosos*-Ullastret relacionen el seu domini amb la nissaga dels comtes emporitans.

El següent precepte d'immunitat fou atorgat pel rei Carles al bisbe Guiu a Tours, en juny de 922. La detallada referència als llocs de jurisdicció episcopal, més d'una trentena, no esmentava cap domini a Ullastret-*Uellosos* (Abadal, 1926-1952, p. 150; Marquès, 1993, p. 117-120); un fet coherent amb el que hem vist el 899, perquè el bisbe ja no tenia el domini sobre aquest terme, d'acord amb el precepte atorgat a Esteve i Anna vint-i-tres anys abans. Fem notar que, en aquells anys, els bisbes consolidaven el seu domini sobre l'alou de la Bisbal i la seva rodalia, ben a prop de *Uellosos*-Ullastret. Aquest fou el darrer precepte recaptat dels reis francs pels bisbes gironins.

El 24 de març de 950, la vescomtessa Riquilda de Narbona vengué al comte Gausfred d'Empúries un alou, pel preu de vuit mil sous, ...*in uilla Oliastreto uel in suo terminio*, que també inclou l'església de ...*Sanctis Petri vel Sanctis Iohannis siue Sanctis Andree* (Simó, 1976, p. 1027). Riquilda era filla del comte Guifré Borrell de Barcelona (+911) i de Garsenda d'Empúries, segurament filla del comte Sunyer, i va vendre només una part dels drets públics sobre el terme, però no el terme sencer. Desconexim de quina manera l'alou d'Ullastret havia passat al seu domini; sospitem que existia alguna mena de parentiu entre l'Anna citada el 899 i Riquilda; al cap i a la fi, Anna també era de nissaga emporitana, filla del comte Alaric. El comte Gausfred, probablement cosí de Garsenda, desitjava, segurament, recuperar el ple domini sobre un terme força estratègic situat dins el seu comtat i ben proper als dominis episcopals de la Bisbal. No sabem si l'alou incloïa el *castellum* que no se cita, car aleshores ja estava desafectat o era poc operatiu. La consolidació d'Ullastret com a nou punt central del terme, hereu de *Celsianum*, primer, i *Uellosos*, després, ja era un fet (fig. 2). Per primera vegada trobem referida l'advocació a Sant Andreu, que en citar-se a continuació de les dues altres advocacions parroquials, sembla participar del mateix edifici, però hem de recordar que Sant Andreu era l'advocació del temple situat al capdamunt del puig del seu nom, en l'interior de l'antic castell, al qual sobrevisqué. Sant Andreu devia ser, ja aleshores, un temple sufragani assimilat al parroquial d'Ullastret, tal com el trobarem al llarg dels segles posteriors.

El 1018 tingué lloc una interessant confrontació judicial entre la comtessa Ermessenda i el comte Hug d'Empúries per la possessió de l'alou comtal ...*quod dicitur Ulastred* (Marquès, 1993, p.171-176). Era un judici on el comte emporità discutia la donació que poc abans, el 30 de juny, havia fet la comtessa al seu germà, el bisbe Pere Roger de Girona, del seu alou ... *in locum quem dicunt Uliastret et in Uellosos et in Tres Miseros* (Marquès, 1993, p.169-171). No és aquest el lloc per comentar les incidències d'un conflicte que es resolgué a favor de la comtessa i el seu germà, el bisbe Pere Roger de Girona. El que ara ens interessa principalment d'aquests documents, especialment del segon, és que permet identificar sense dubtes la localització de *Uellosos* dins el terme d'Ullastret, un territori amb uns límits idèntics als de l'actual terme municipal, tal com podem veure per la descripció dels llocs veïns, car l'alou limitava amb el termes de *Fontanillas*-Fontanilles, *Palacio*-Palau Sator, *Canipostel*-Peratallada, *Canepost*-Canapost, *Laneras*-Llaneres, *Cabliauels*-Casavells, *Mata Iudica*-Matajudaica, *Monte Fonellario*-Fonolleres, *Acunnano*-Canyà, *Serra que dicunt Manualdo*-Serra de Daró i *Libiano*-Llabià; tots ells citats com a termes aleshores i que encara avui defineixen els límits del municipi d'Ullastret; a més molts ja eren esmentats en diversos documents del segle X, la qual cosa ens fa proposar que aquest límits ja existien fa més de mil anys, quan en 899 es fusionaren *Uliastre-*

to i *Uellosos* (fig. 2). En el judici, la comtessa defensava que l'alou era seu car havia estat adquirit pel seu marit, el difunt comte Ramon Borrell de Barcelona, als comtes Guislabert i Hug d'Empúries, per tant, en una data no gaire anterior, ja que els dos germans havien succeït el seu pare Gausbert a partir de 989, d'acord amb el seu testament (Simó, 1976, p. 1032-1033), la qual cosa confirma la possessió de l'alou d'Ullastret-Vellosos pels comtes d'Empúries, o per gent de la seva nissaga, al llarg del segle X i fins al final del mateix segle.

1035-1050. En un document no datat, hi trobem el jurament de fidelitat del comte Guifré II de Cerdanya a la comtessa Ermessenda (Feliu i Salrach, 1999, p. 742-743). A banda de confirmar-nos el manteniment de l'alou en mans de la comtessa, al document se citaven diversos castells i la *...uilla que dicunt Uliastredo*. Era l'únic terme o lloc no definit com a *castrum* en el document, i això sembla prou significatiu per plantejar, de forma concloent, que el *castellum Uellosos* feia temps que havia deixat d'existir (fig. 2).

Com podem observar, el context documental de les referències a *Uellosos*, al llarg de dos segles, només permeten assegurar que mantingué la seva condició de *castellum* fins la darrerria del segle IX, sense que permetin albirar el seu origen, que només el registre arqueològic ens permetrà aclarir. D'altra banda, el *castellum* apareix sempre associat a un terme, una *uilla*, que, d'acord amb el sentit que tenien els termes des de la baixa romanitat, cal identificar com una població –de la qual, malauradament no en sabem res– i uns límits definits que proporcionaven recursos i serveis al castell i la seva modesta guarnició. El procés de *desamortització* del castell presenta dues fases que semblen ben definides; la primera comença quan Carlemany atorgà el terme a la jurisdicció episcopal, en una data desconeguda, però potser no gaire posterior a la presa de Girona el 785. La segona es produí un segle després, quan deixa d'esmentar-se el *castellum* i el terme passà a denominar-se simplement *uilla* com tots els altres; al mateix temps el bisbe traspassà la seva autoritat a una parella de magnats de nissaga comtal que el vincularen al veí terme d'Ullastret, al qual restaria unit des d'aleshores. Durant gairebé tot el segle X, *Uellosos* esdevingué un apèndix del terme d'Ullastret i restà en mans de membres del casal emporità, fins que a finals d'aquell segle arribà a mans dels comtes Ramon Borrell i Ermessenda, aquesta darrerria molt lligada a Girona. Amb la desaparició del castell, el nom de *Uellosos*, tal vegada el del seu fundador, esdevingué, cada cop més, un simple topònim local, un microtopònim que, a poc a poc, aniria quedant arraconat, fins que els historiadors el rescatarien en el segle XX. El caràcter administratiu de la documentació conservada és tan evident que podem remarcar la manca de qualsevol referència a l'estany d'Ullastret, l'element més singular de l'antic terme de *Uellosos*, situat al mateix peu del *castellum* (fig. 2).

3. LA IDENTIFICACIÓ DEL LLOC

La identificació del topònim *Uellosos* va ser una tasca lenta, que durà un segle. Fou, segurament, l'erudit Josep Pella i Forgas en la seva *Historia del Ampurdan* (1883, p. 313) el primer de situar *Uellosos* en un punt indeterminat del terme d'Ullastret. Escriu: *...de este número es una población o granja que ya en 834 se la llamó "antigua" y cuyo nombre era el de "Celsianum", al lado de la cual formose una población nueva llamada "Vellosos", de la cual se menciona una fortaleza que tenía. En efecto, su descubrimiento es nueva prueba a favor de dichos documentos, pues cuando daba por perdido o equivocado uno de los antiquísimos nombres localizados que se escribieron en un diploma, tal vez el primero referente al Ampurdán, y cuando pensaba ya en atribuir a otra región de Cataluña la vieja la población de "Celsianum" o Celsano, que por otra parte no convenia con la actual de Celrà, topé con una escritura del siglo XIV existente en el Archivo de la Corona de Aragón y hallé que la tal Salsano i Valloses fueron un feudo situado en la parroquia de Ullastret lindante con Peratallada, Fontanillas, Llavià y el estanque, el cual feudo nos saldrá al paso en una curiosa desavenencia habida allá en el siglo XV entre D. Jaime II de Aragón y la casa de Cruilles*. Pella establia amb precisió la relació entre el topònim *Uellosos* i la seva fortalesa amb el territori d'Ullastret, sense, però, poder filar més prim, tot posant de manifest l'arrelament dels topònims (*Uellosos* i *Celsianum*) ben vius en ple segle XV.

Tanmateix, en l'època de Pella no semblava possible, de moment, poder ser més precisos i fixar amb justesa el topònim. No ens pot sorprendre, car aleshores encara no havien estat descobertes ni excavades les grans ruïnes ibèriques del puig de Sant Andreu; per tant, era molt difícil que ningú pogués plantejar l'existència d'aquella fortalesa al seu cim.

Quan el 1947 s'iniciaren les excavacions al puig de Sant Andreu i quan, ben aviat, es va identificar i excavar, a l'acròpoli, a l'entorn de la capella dedicada a sant Andreu i del mas juxtaposat, les restes d'un castell clarament sobreposat a les ruïnes ibèriques i anterior al temple i a la casa de pagès, encara no es va pensar a posar-lo en relació amb el *castellum Uellosos*. En les publicacions d'aquells anys de Miquel Oliva, el director de les excavacions, es parlava d'un castell feudal que es datava, a ull, entre el segle XI i XIII (Oliva, 1955, p. 403), i del qual es definia la planta que es feia paral·lela al de Santa Caterina sobre el Montgrí. Més endavant (Oliva, 1956-1957, p. 276; Oliva, 1959, p. 366) insistia en la datació entre els segles XI i XIII. Finalment, Oliva escrivia (1967, p. 33): *...hacia el siglo XII un pequeño castillo medieval fue levantado en este mismo emplazamiento. Sus restos aparecieron al limpiar los muros de la ermita edificada al aprovechar un ángulo del referido castillo ya en desuso. Era éste de planta rectangular, con torres circulares de flanco en sus esquinas*. Altres referències acceptaven aquesta opinió sense mo-

dificar-la (Català i Brasó, 1969, p. 797-802; Maluquer de Motes, 1971, p. 11, on es parla d'un dels valls). Només Bonassie (1979, p. 107 i nota 162) aportava noves consideracions, més enllà del discurs oficial. Escriu, tot parlant de la recuperació de velles formes de poblament després de la conquesta franca: *...la reocupació dels assentaments pre-romans fou una constant de la història del poblament català en els segles IX i X. Ja hem evocat el cas de Savassona i el del recinte ibèric de Girona (sic); a la frontera marítima del nord-est es pot afegir el d'Ullastret, la cèlebre acrópolis ibero-grega que fou reutilitzada i hi foren construïts un castell i una església amb les pedres del temple hel·lenístic.* A banda de la curiosa referència a la reocupació del recinte fortificat de Girona, remarcuem que en una nota al peu de la mateixa pàgina Bonassie citava l'esmentada *Guia d'Ullastret* de Miquel Oliva, que segurament utilitzà com a font principal. Observem que pel que fa a Ullastret, o millor, al puig de Sant Andreu, Bonassie relacionava l'aixecament del castell amb el poblament o repoblament del territori a partir del segle IX, d'acord amb la imatge "fundacional" que hom tenia de l'època carolíngia en els anys seixanta i setanta per influència, en gran part, de la gran obra de Ramon d'Abadal sobre aquella etapa. De tota manera, l'historiador francès no relacionava el castell del puig amb *Uellosos*. Xavier Barral seguia fil per randa aquest discurs, tot modificant, encertadament, la pintoresca referència a Girona (Barral, 1981, p. 33).

En la monumental obra sobre l'arquitectura medieval de l'Empordà, Joan Badia feia una acurada anàlisi de la fortificació que dominava, des de dalt, el puig de Sant Andreu d'Ullastret (Badia, 1977, p. 435-440). Reprenia el tema de *Celsianum* i *Uellosos*, reunint les dades documentals carolíngies i afegint-hi les referències esmentades per Pella. Un coneixement efectiu del terme municipal, del territori i de la microtoponímia van permetre-li escriure: *...prop de la vora sud-oest de l'estany d'Ullastret, en una petita serralada i a migdia del mas Barris, es localitza l'emplaçament d'aquests dos poblats alt-medievals (Celsianum i Uellosos). En aquest paratge, encara actualment dos paratges són anomenats Celsà i Valloses, topònims que no deixen opció a cap dubte sobre la localització d'ambdós llocs. Avui no són visibles vestigis arquitectònics a Celsà i Valloses. En ambdós indrets, que disten, un de l'altre, uns 200 m, hi hem vist en superfície bocins de terrissa de coloració grisenca, possiblement medieval, així com nombroses pedres soltes, sense treballar...* (Badia, 1977, p. 436-437). En parlar del castell del puig, que no relacionava, encara, amb *Uellosos*, en feia una breu descripció (*...se'n pot veure un parament amb espilleres a la part nord de l'edifici actual... L'aparell és de pedres poc retocades que tendeixen a afilerar-se...*) i seguia les propostes de Miquel Oliva, tot datant-lo en els segles XII i XIII (Badia, 1977, p. 440).

Uns quants anys més tard*, en ocasió de ser publicat el volum corresponent al Baix Empordà de la col·lecció *Catalunya romànica*, Badia estava en condicions d'anar més enllà, de posar en relació les ruïnes de la fortificació del puig amb el *castellum Uellosos*; fou el primer que ho va fer (Badia, 1989, p. 339-340). Primerament, resumia breument els diplomes carolingis del segle IX que esmenten el *castellum*, cosa que el portava a treure'n una primera conclusió: *...pensem, doncs, que el castell de Velloso fou erigit segurament al principi del segle IX sobre les ruïnes ibèriques, el vilar devia ésser situat al seu costat o a la rodalia immediata...* (Badia, 1989, p. 338). Venia a coincidir amb Bonnassie a considerar aquest fet com una prova més de la recuperació d'emplaçaments preromans en alçada pel poblament català durant els segles IX i X.

Pel que fa a l'estudi arquitectònic i arqueològic, Badia descrivia el castell com un edifici de planta trapezoïdal i quatre torres cilíndriques o semicirculars als angles. El llenç de mur septentrional, el més llarg, supera els 12 m i se'n conservava una alçada original d'uns 5 m amb unes es- pitlleres que considerava pròpies del castell. Identificava, també, algunes restes dels murs de llevant, però cap rastre del de ponent, que, deia, devia passar per damunt del(s) temple(s) hel·lenístic(s). De la torre nord-oest, emmascarada i poc visible, se'n veia part del mur corbat, d'1 m d'alçada. De la nord-est se'n observava aproximadament la meitat, amb una altura d'uns 2 m, amb la part més alta refeta durant les obres de restauració; la sud-est, que semblaria semicilíndrica, amb una alçada màxima d'uns 2,5 m, i la sud-oest, que va recuperar una vella torre ibèrica i que té una altura actual d'uns 3 m en el benentès que a partir d'1,5 m és obra de la restauració moderna. No remarcava cap aspecte significatiu de l'aparell constructiu, una obra feta amb pedra poc treballada i molt morter, amb les filades inferiors de blocs grans i escantonats i alguns indicis de lloses que, apuntava, podrien relacionar-se amb un aparell d'*opus spicatum*. Tot plegat el feia concloure, encara amb prudència, la identificació entre el *castellum Uellosos* i el recinte fortificat del puig... *El castell de Velloso (si cal atribuir-hi aquestes ruïnes, cosa que sembla probable), documentat al llarg del segle IX, segurament fou força reconstruït posteriorment [...] Tanmateix, és difícil, gairebé impossible, tal com aquestes restes han arribat, donar una data aproximada [...] Només pel tipus d'aparell diríem –com a hipòtesi– que els vestigis dels murs de migdia i*

* Trobant-se en procés d'edició aquest article, hem sabut que la proposta d'identificació del castell del puig de Sant Andreu amb *castellum Uellosos*, Joan Badia l'havia fet uns anys abans. En efecte, en la segona edició de *L'arquitectura medieval de l'Empordà*, de 1985, va aprofitar per afegir-hi unes notes on matisava opinions, corregia alguns aspectes o ampliava dades a partir d'informació nova. En la pàgina 526 ja avançava la proposta de situar el castell carolingi a l'acròpoli del puig i, altrament, tal com hem fet nosaltres, considerava que el *castellare* no podia ser altra cosa que les ruïnes de l'antic *oppidum*. Pensem que és important fer-ho saber.

Fig. 3. Fotografia de 1947 on s'observa una de les tombes de lloses localitzades al camp d'en Moma o de Sant Andreu d'un cementiri antic identificat durant la primera campanya d'excavacions (clixé del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret).

de tramuntana (meitat inferior), no és impossible que siguin testimonis del castell documentat al segle IX [...] podriem suposar que els altres aparells indiquen refaccions posteriors [...] Els (aparells) més regulars de les torres podrien datar del segle XI, tot i que, per llur tosquedat, hom pot pensar també que són més antics. (Badia, 1989, p. 339).

No se sabia, documentalment, quan s'hauria abandonat i l'historiador empordanès suposava que, al llarg de la seva història, hauria estat força reconstruït. Pensava que les torres, tal com es van trobar, podrien ser, amb dubtes, del segle XI. Es queixava que el material medieval que, pel que semblava, hauria estat força abundós, no hagués estat mai publicat.

En aquesta anàlisi de conjunt, esmentava, també, la necròpoli del camp d'en Moma o de Sant Andreu, localitzada a tocar l'estany, sota el vèrtex oriental del puig. Era travessada pel camí de l'estany i es va trobar per sota del camí i a la dreta, en el vessant sud-est del turó. Va ser explorada el 1947 i consistiria en sepulcres de lloses que Oliva va considerar primerament tardoantigues i més tard, altmedievals (fig. 3 i 9). És interessant recordar que per sota de les tombes va identificar carreus caiguts procedents de la muralla de l'*oppidum*.

Pel que fa a la necròpoli del camp de les Lloses, reconeguda en el vessant est del pujol de Torrecuques, a 500 m a migdia del puig de Sant Andreu, al sud-oest de l'Estany, disposada al costat del camí d'Empúries, hauria estat explorada el 1950 i s'hi van identificar tombes de *tegulae* de secció triangular i altres de lloses. Només se'n van excavar algunes. Semblava ocupar una gran extensió. Podria ser la mateixa que va conèi-

xer Pella (1883, p. 309, nota 4), de sepulcres de grans lloses de calcària trobats a uns 3 m de fondària i a tocar el camí esmentat. Podria estar relacionades amb els vilars de Vellosos i de Celsà. Es troba equidistant del castell del puig i del lloc que porta, avui, el topònim de *Celsà*.

En el terme de Serra de Daró, en el puig de Serra o de la Roqueta, al nord-oest de l'estany i prop del camí d'Empúries, Badia recordava que s'havia assenyalat l'existència d'una altra necròpoli amb tombes de lloses.

Malgrat la prudència, raonable i meritòria, que palesava la interpretació de Badia, pensem que l'equació castell del puig de Sant Andreu igual a *castellum Uellosos*, no pot ser discutida. Recordem, i és un fet determinant, que en la documentació posterior sobre el territori d'Ullastret no surt mai esmentat **cap** castell feudal que pogui correspondre al que ens ocupa. Altrament, ho veurem tot seguit, les dades arqueològiques reblen, amb solidesa, el clau. En canvi, encara avui no hem pogut resoldre la localització dels vilars de *Celsianum* i *Vellosos*, citats repetidament per la documentació del segle IX; encara que alguns indicis arqueològics ofereixen aproximacions significatives, com veurem tot seguit.

4. CASTELLUM UELLOSOS. ANÀLISI ARQUEOLÒGICA

La brillant identificació feta per Badia, que acabem de resumir, posava a l'abast d'arqueòlegs i historiadors la possibilitat extraordinària d'estudiar les restes d'una fortificació que existia, ja, el 800, i que ben aviat hauria deixat de ser un indret militarment significatiu per desaparèixer, versemblantment, durant el segle X sinó abans. Ens posava davant del nas un castell carolingi autèntic, de curta durada, que devia ser del segle VIII, tal com intentarem demostrar (*infra*), prou ben conservat. Es tractava d'un fet excepcional que convenia estudiar amb tot el detall possible. El descobriment i la datació precisa de les muralles carolíngies de Girona, entre el 793 i el 801 (Canal *et al.*, 2003, p. 145-148), els indicis, fermes, de les muralles de la mateixa època del *Castrum Bisuldunum*, les obres de fortificació del *Castrum Tolone* (Peralada) (Llinàs *et al.*, 1998, p. 87-94, fig. 66-71) o la torre de la Mora, a Sant Feliu de Buixalleu (Font *et al.*, 1996, p. 138-147; Font *et al.*, 2000, p. 195-198) que podria ser obra omeia (Martí, 2004, p. 96), fan possible un estudi de conjunt que ens fa visible, per primera vegada, una realitat que, a través de la documentació escrita, ens fugia de les mans (fig. 1).

L'estudi arqueològic que passem a realitzar pretén fer servir tots els elements necessaris per aconseguir la màxima quantitat de dades segures i poder presentar resultats el més ben establerts possible. En aquestes condicions, direm que hem fet servir la documentació oficial eixida de les campanyes d'excavació (diaris, fotografies preses durant els treballs, planimetria antiga, publicacions, records de gent que participà en el treball...), l'estudi del material arqueològic recuperat durant l'excavació de

l'acròpoli i de zones immediates i, finalment, un nou alçament topogràfic, detallat, de les autèntiques estructures visibles del castell carolingi. En acabar, intentarem lligar dades arqueològiques i textuais, tot dibuixant la història del *castellum Uellosos* i proposant un seguit de noves hipòtesis en relació amb la conquesta franca d'aquests territoris, entre 759 i 801, que pretenen obrir nous camins en la comprensió d'una etapa històrica molt moguda però que, fins fa poc temps (Martí, 2004, p. 102-109), semblava un camp estèril, on ben poc hi havia a dir.

4.1. LES CAMPANYES D'EXCAVACIÓ DE L'ACRÒPOLI. LA DESCOBERTA DEL CASTELL

Convé, abans de continuar, referir, breument, quan i com va ser explorada arqueològicament l'acròpoli del puig, tot aplegant les notícies, esparses i de valor desigual relatives al tema que ens interessa.

Els treballs haurien començat durant l'any 1955, a la tardor-hivern, dins de les tasques de la sisena campanya d'excavacions, que es perllongarien fins a la primavera de 1956. En aquell punt, recordem-ho, s'hi localitzaven les restes d'una capella tardogòtica dedicada a l'apòstol Andreu i d'un mas, adquirits per la diputació gironina i lloc on es pensava edificar-hi un museu monogràfic i unes quantes construccions complementàries, imprescindibles a l'hora de convertir el puig en un gran parc arqueològic (fig. 4 a 8).

Fig. 4.- Fotografia de 1959. Vista general des del sud-est, de l'excavació de l'acròpoli del puig. A l'esquerra, la gran torre cilíndrica (A), pràcticament arranada. Ocupant la part central, les ruïnes del temple hel·lenístic, que conservava, només, una sola filada o dues (angle sud-est). Més cap a la dreta, ocupant l'espai de l'antiga porta de l'edifici cultual, els fonaments del mur del *castellum*, de pedra i morter de gran solidesa i notable gruix (Clixé del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret).

Fig. 5. Fotografia de 1959. Treballs d'excavació a l'acròpoli del puig. Complementa l'anterior (fig. 3), permet observar millor les característiques i la disposició del mur d del *castellum* (clixé Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret).

Les feines en aquell sector, arqueològiques i arquitectòniques, van durar fins al 1961 data de la inauguració del museu. Tanmateix, recordem que l'exploració dels entorns, les noves construccions de magatzem i els espais necessaris va continuar ben bé fins a la campanya de 1973-1974.

Les notícies més significatives publicades per M. Oliva relatives a l'exploració de l'acròpoli i àrees pròximes són les següents: descobriment d'un temple-santuari al cim del puig i de ruïnes d'una construcció medieval, de planta similar al castell de Santa Caterina, al Montgrí, dins de la qual, ocupant el costat nord-est, s'hi hauria bastit, més endavant, la capella de sant Andreu. Es feia evident que l'estratigrafia del lloc es trobava malmesa i remenada i que s'havia recuperat ceràmica d'època altmedieval (Oliva, 1955, p. 403). Una de les fotografies publicades (Oliva, 1955, làm. XIX,1), mostra una vista del castell i del santuari arrasadíssims (fig. 4, 5 i 7).

Els treballs, intensos en aquell lloc, s'encaminaven a la construcció del museu (Oliva, 1956-1957, p. 276).

S'informava del descobriment, en aquell sector, de terracotes plàstiques (Oliva, 1958, p. 325), d'un conjunt de carreus de pedra sorrenca decorats i d'una cisterna (la núm. 1), l'excavació de la qual proporcionà molt material arqueològic (Oliva, 1958, p. 334-335).

Fig. 6. Fotografia de 1959. Detall del mur d del *castellum* en relació amb els elements conservats de l'angle sud-oriental del temple hel·lenístic que incorpora clarament. Fixeu-vos, en aquell punt esvorancat, la clara presència d'un llit de morter de calç que testimonia que la sòlida paret continuava en direcció a migdia (clixé del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret).

Fig. 7. Fotografia de 1959 presa des del costat nord-oest de l'acròpoli. Observem, en primer terme, el temple hel·lenístic, arranat, amb els poderosos fonaments del mur d del *castellum* on s'hi recolza un pic. Més enllà, tot arrasat, sense indicis visibles de la torre B. Es constata, tanmateix, l'extraordinari control visual i les possibilitats defensives del lloc (clixé del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret).

Fig. 8. Fotografia de 1959. Amplia l'anterior (fig. 6). Detall del mur del *castellum* i la seva relació amb l'angle nord-est del temple hel·lenístic on se'ns fa evident que hi passava pel damunt tot incorporant-lo (clixé del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret).

Es descrivia l'aprofitament de la torre ibèrica (núm. 7, la nostra torre A), dels murs de l'antiga muralla indigeta i de construccions pròximes en l'obra medieval (Oliva, 1959, p. 366), el descobriment d'un nou temple hel·lenístic, immediatament més al nord del ja conegut (Oliva, 1959, p. 374) i de l'excavació a l'interior de les estructures modernes (mas i capella), on, *en un rehundido de la roca*, es va identificar un estrat molt potent de terres cremades, amb molt carbó vegetal i un conjunt important de ceràmica grollera (Oliva, 1959, p. 375). Analitzat el material recuperat, cal considerar aquest nivell d'incendi aparegut directament sobre la roca geològica, com el d'una construcció indigeta anterior al temple hel·lenístic i, òbviament, al castell carolingi. S'hauria excavat, també, el farciment de la cisterna hel·lenística núm. 1, localitzada sota l'entrada del museu, amb descobriment de nous fragments d'exvots de terracota, amb cares humanes. S'haurien consolidat i enlairat considerablement les torres i els murs del castell medieval (Oliva, 1959, p. 381-383, fig. 25). Es donava a conèixer, també, el descobriment, dins de la cisterna núm. 1, d'una ara de pedra, fragmentada però sencera, que M. Oliva considerarà pròpia del santuari hel·lenístic i d'alguns elements arquitectònics i de ceràmica (Oliva, 1959, p. 385-386, lám. VII,2) (fig. 10 i 11).

En un altre lloc (Oliva, 1969, vol. 1, p. 91), recordava un sondeig

efectuat a l'interior de la capella dedicada a l'apòstol, on va aparèixer, la roca, a uns 0,30 m de fondària i restes de murs anteriors i prop de la porta, que coincideix amb l'actual del museu, vidre antic, suposadament romà (ell escriu *soplado*). Per fora, a l'entorn de la capella, es van trobar algunes monedes romanes de l'alt imperi que demostraven freqüentacions del lloc en els primers segles de l'era.

Més endavant, i a tall de resum, M. Oliva explicava que davant de l'acròpoli, en els camps Subirana, hi havia un extens sector, una mena de corona circular sense restes estructurals, un espai on havien desaparegut els sòcols dels murs potser com a conseqüència directa de l'obra del castell. Tota aquella zona hauria estat convertida en jardins o sector de serveis (Oliva, 1970, p. 82) (fig. 9).

L'observació detallada i utilíssima de la documentació fotogràfica del fons del museu permet confirmar moltes de les consideracions que M. Oliva aplegà i publicà. Efectivament, la roca apareixia, sempre, a molt poca fondària, les restes estructurals del castell i dels temples anteriors es van trobar molt arrasades –una filada i poc més– i van ser considerablement alçades per consolidar-les i fer-les avinents (fig. 4 a 8).

Cal, també, remarcar que la cisterna núm. 1, hel·lenística i del tipus característic al puig, a Empúries o a Castell (Palamós) (Burés, 1998, p. 55-103, preferentment), va ser colgada d'antic i no va ser aprofitada pels estadants del *castellum*. En el nivell superior s'hi va trobar, pràcticament sencera, una *mensa altaris* –ja en parlarem–, que hi degué anar a parar més tard, quan fou bastida la capella (fig. 10 i 11).

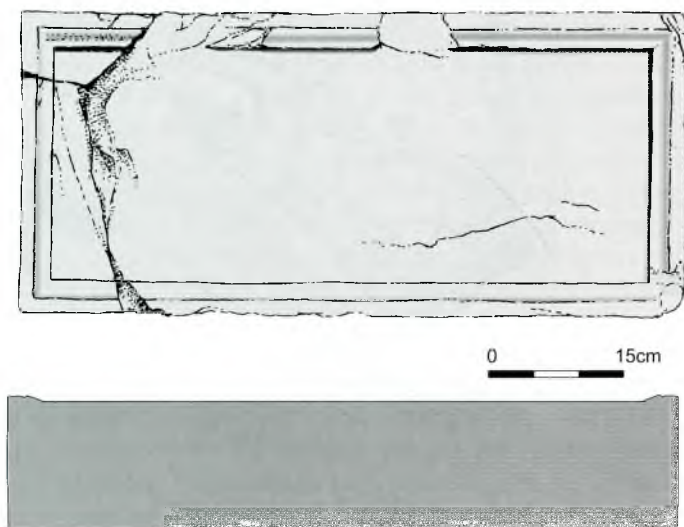

Fig. 10. *Mensa altaris*. Cara superior i secció longitudinal.

Fig. 11. *Mensa altaris*.

4.2. ANÀLISI ARQUITECTÒNICA I ARQUEOLÒGICA DE LES RESTES CONSERVADES

Es tracta d'un edifici no gaire gran, amb una superfície total a l'entorn de 520 metres quadrats, que ocupa, sencer, el cim del puig de Sant Andreu (fig. 16 i 17). La planta del castell és, realment, trapezoïdal, un trapezi prou regular, vagament rectangular, amb un costat meridional d'uns 15 m, un costat septentrional d'uns 22 m, un costat de llevant d'uns 9 m i un de ponent d'uns 12 m (sense incorporar-hi les mides de les torres). La forma és el resultat de l'adaptació mimètica i altament eficaç a la topografia del lloc i a les preexistències aprofitables. Els constructors van saber treure el màxim profit d'unes condicions determinades.

L'edifici, molt senzill, queda definit per l'existència de quatre torres angulars cilíndriques. Caldria, potser, plantejar la possibilitat que una de les torres, la B (fig. 16), hagués tingut, ja en origen, la forma actual que se li va donar en la restauració. Queda clar que les altres tres –A, C i D (fig. 16)– eren circulars i les notícies primeres aplegades en els moments inicials de l'exploració del lloc i la lògica constructiva que farien de mal explicar tres torres cilíndriques i una de planta en U, ens inclinen a favor d'aquesta possibilitat que fem nostra en aquest treball. Ens trobem, doncs, davant d'un castell de tipologia molt simple, molt antiga, i que perdura al llarg dels temps. Aquesta mena de construccions militars en context tardoantic són anomenades *quadriburgia*, nom modern molt utilitzat o *tetrapyrgia*, mot grec ben documentat en context bizantí (Reddé,

Fig. 12. Fotografia de 1964. Lloc de localització del gran plat de marbre (clixé del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret).

Fig. 13. Fotografia de 1964. El gran plat de marbre tal com es va trobar (clixé del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret).

1995, p. 100, nota 47)). En un cas i altre, tant a occident com a orient, quan es parla de *quadriburgium* o de *tetrapyrgion* es fa referència a una fortificació no gaire gran, de planta quadrada, rectangular o trapezoïdal, definida per posseir una torre en cada un dels quatre angles de l'edifici, de planta rectangular/quadrangular, circular o semicircular.

No s'observen indicis de construccions interiors, amb la qual cosa el nostre castell es redueix, a l'hora de fer-ne la descripció, als murs lineals i rectes conservats i a les torres. S'identifiquen, tanmateix, dues portes o, potser millor, una porta i una portella, una de visible encara ara (angle sud-oest, mur meridional) i l'altra d'identificable en la documentació que va generar l'excavació del lloc (angle sud-oest, mur occidental) (fig. 16 i 17).

Ens trobem, doncs, davant d'un edifici no gaire gran comparat amb la magnitud de l'*oppidum*, que ocupà bona part, pràcticament tota la plataforma més alta del puig, damunt del qual s'hi bastí, molt més tard, una capella tardogòtica consagrada a l'apòstol Andreu i un mas. Una i altre, modificats, van conformar les dependències del museu monogràfic i espais annexos.

El punt de partida en la construcció del castell degué ser una torre su-

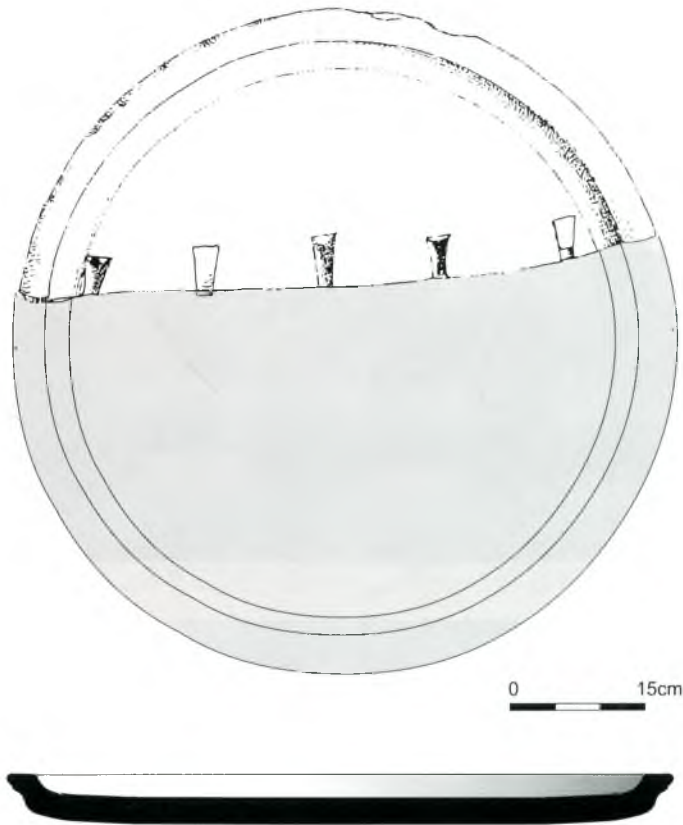

Fig. 14.- Gran plat de marbre. Estat actual, restitució i secció.

aument troncocònica que havia format part de l'emmurallament indiget (la torre núm 7 de l'obra indigeta). Nosaltres l'anomenarem torre A (fig. 16 i 25). S'hagué de reforçar i, potser, enlairar per incorporar-la a la nova fortificació de la qual seria la gran torre sud-occidental. L'obra d'adequació moderna l'ha elevat notablement, segons deixen veure les fotos del moment de la descoberta. La part més baixa, original, ara és lligada amb morter que, pel seu aspecte, cal posar en relació amb la refundació franca. En aquesta part antiga i, per tant, original, hi podem veure uns orificis regulars, de forma rectangulars i no gaire grans, que podrien ser forats d'encaix de les bastides constructives (fig. 25). Són tots de les mateixes mides i uniformes. No havent-se documentat l'ús d'elements semblants en els altres trams de les muralles ibèriques, hauríem d'imaginar que corresponen a l'obra carolíngia. El seu diàmetre és de poc més de 9 m i el gruix del mur se situa entorn de 0,60 m.

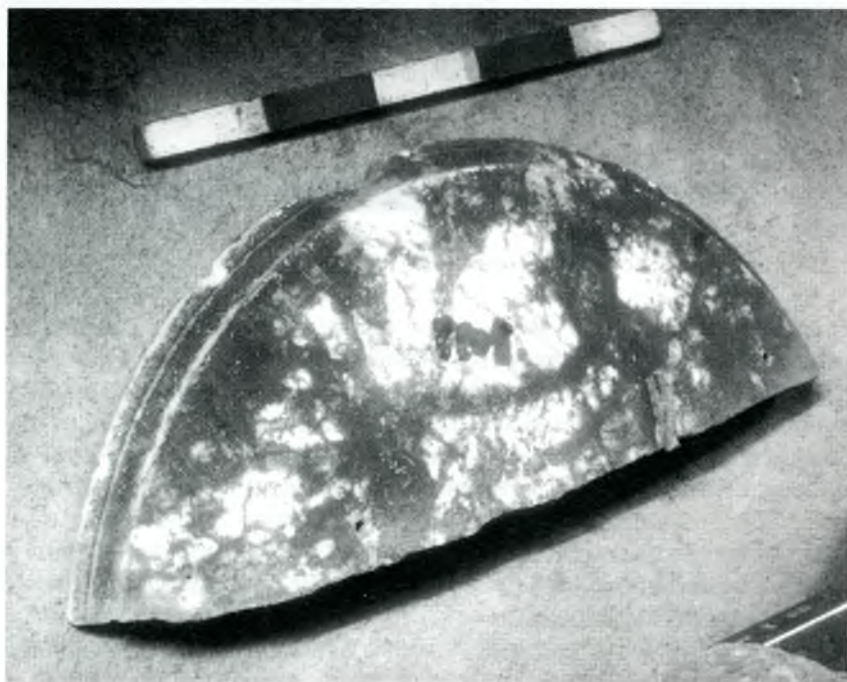
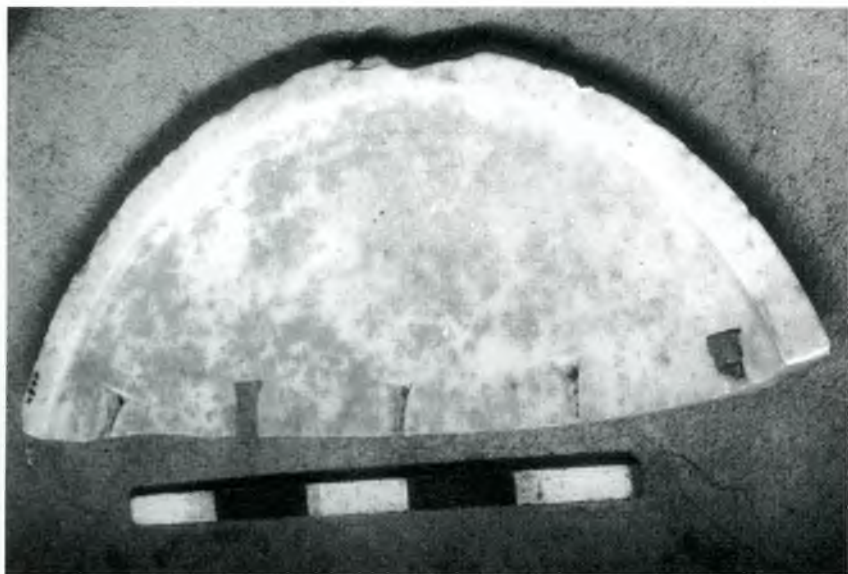

Fig. 15. Gran plat de marbre: a) vist per davant i b) vist pel darrere.

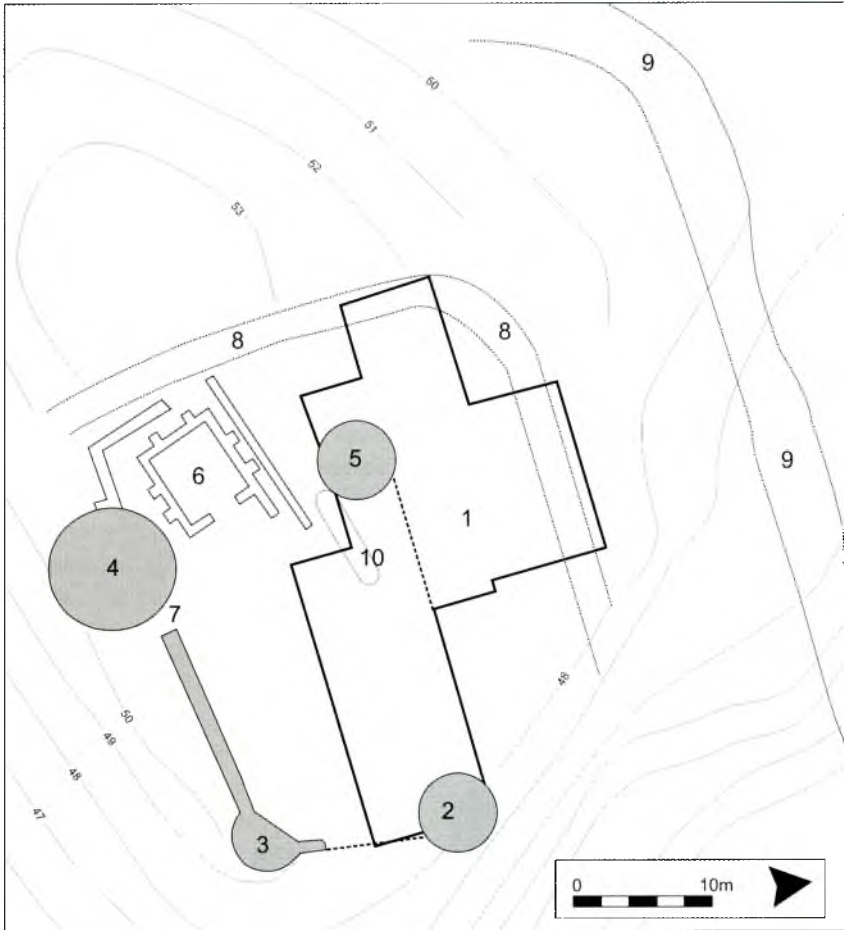

Fig. 16.- Planta general del castell de Vellosos. 1) Museu monogràfic, dependències administratives i magatzems. 2) Torre C. 3) Torre B. 4) Torre A. 5) Torre D. 6) Temple hel·lenístic. 7) Portella. 8) Primer vall. 9) Segon vall.

Més enllà d'una obertura, una portella, es distingeix un mur (a) que recobreix el desnivell i corre en direcció est, cap a la torre B (fig. 16). Es tracta d'una paret de doble cara, de pedruscall prou polit, pla i llarg, de pedra del país, la mateixa que conforma les parets de les construccions indigetes, obrat amb bona argamassa, i reble intern de pedruscall més petit i irregular amarat de calç. Té una amplada d'1,10 m. Aquest mur, a partir d'on se situa el monòlit commemoratiu dedicat a Miquel Oliva i en direcció a ponent, només conserva, visible, la cara i el parament interior. Aquesta degradació s'explica fàcilment per l'existència d'una

portella, documentada, altrament, per la inexistència, a la paret de la torre A, de restes de contacte que la unió directa d'un mur hauria deixat. La llum seria d'uns 1,30 m (fig. 16 i 17). Que és una portella i no una porta convencional ens ho confirma el desnivell considerable –poc més d'1,5 m– que hi ha i hi havia entre on se situaria el marxapeu de l'obertura i el subsòl rocós de l'acròpoli que va servir de nivell de circulació des d'època ibèrica i, també, als estadants del castell. En aquest cas, cal suposar l'existència d'una escaleta, potser de fusta, que la feia practicable. Per la incomoditat de l'accés, no podia ser altra cosa que una sortida secundària, usada puntualment. Tanmateix, era de molt fàcil defensa. El mur,

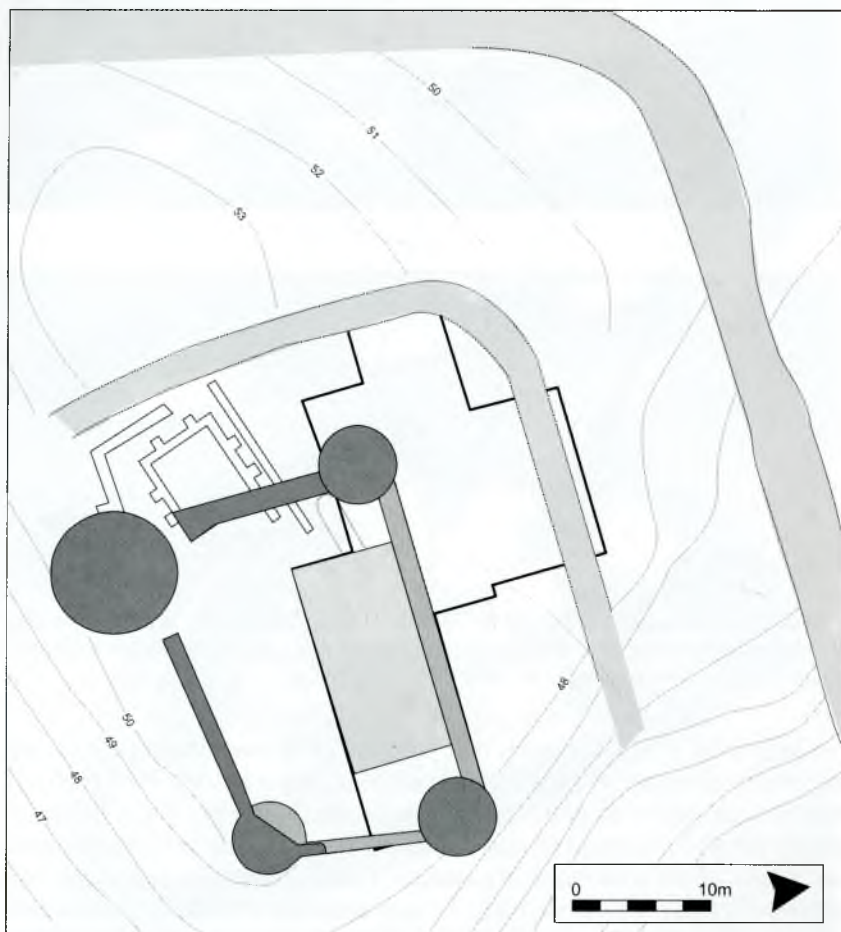

Fig. 17.- Planta restituïda del castell de Vellosos a partir de les evidències actuals i de les dades obtingudes durant l'excavació.

en canvi, conserva tota l'amplada cap a llevant, fins a imbricar-se amb la torre B, aparentment semicircular, si acceptem el seu aspecte actual, i circular si fem cas de les referències més antigues i de les primeres publicacions, d'uns 5 m de diàmetre (fig. 16, 17 i 24). La fàbrica és idèntica a la del mur descrit (a) i va ser considerablement realçada durant les obres de restauració. La paret de la torre B té un ample d'uns 0,42/0,46 m. És una obra de gran solidesa, de pedruscall i bon morter de calç, fort i evident, que s'alça sobre un basament irregular, més ample, de 2 filades visibles que sobresurt puntualment més enllà de la corba que dibuixa la torre (fig. 24). Es troba ben imbricada amb els murs a i b que en surten, un cap a ponent i l'altre cap a tramuntana. La identitat de morters és bona confirmació d'una obra unitària.

D'aquí (torre B) surt un altre mur en direcció a tramuntana (b), de parament doble, d'idèntica factura que els descrits (mur a i torre B), i amb el farciment intern a base de pedruscall abeurat amb morter de calç, amb una amplada de 0,72/0,75 m (fig. 16). Va a parar a una altra torre, la C, tot i que no es possible observar, avui, la unió d'un i altra. Aquesta és semblant a la B i cal dir que es va trobar molt arrasada (fig. 16 i 22). El gruix del mur no pot comprovar-se i el diàmetre és d'uns 5,50 m. A la part inferior, autènticament antiga, hi veiem emprat el mateix morter de calç i la mateixa manera de disposar els blocs de pedra que aquí i al mur c són considerablement més grans.

Més enllà de la torre C, surt, en direcció a ponent, un mur (c), disposat en angle recte, prou ben conservat. S'observa bé el parament original, que conserva tanta alçada com la torre C —1,65 m sobre el nivell actual del terra— i que va servir de basament i de punt de partida de la paret septentrional de la capella baixmedieval que es projecta, en direcció a llevant, fins a la meitat de la torre C (fig. 23). Queda clar que les 6 espitlleres formen part de la paret moderna si no són, fins i tot, més tardanes. Van ser trobades closes quan es van dur a terme les obres del museu monogràfic (fig. 16). Tot això prova que l'antic *castellum* es trobava molt arrasat, un procés que degué començar immediatament després del seu abandonament. Val la pena destacar que a la torre C i el mur c, els més intactes i, en alçada, els més ben conservats, es van fer servir blocs tallats antics, procedents del desmantellament dels edificis ibèrics de l'acròpoli, de mides variables però en general prou grans. Algun bloc, un dels més grans, fa 0,97 m de llargària i 0,22 m d'alçada; molts d'altres se situen entre 0,59 m de llarg per 0,21 m d'alçada. Es van posar, ben lligats amb morter, dibuixant filades rectes d'uns 0,20/0,22 m d'alçada. La pedra, gres de diverses qualitats i calcàries, procedent de l'entorn geològic immediat, va ser aprofitada de les ruïnes de l'antic *oppidum*. Aquests carreus més grans i més ben tallats han de correspondre als grans edificis religiosos i públics que havien senyorejat l'acròpoli i que calia acabar de

desmantellar per poder bastir el castell (fig. 23). No seria gens estrany que les altres parets haguessin tingut un aspecte similar. Tanmateix, les trobem molt més arrasades, modificades per les consolidacions i restauracions o completament amagades.

L'altre angle, el nord-oest, es defineix per una quarta torre, la D, aparentment semicircular, però rodona, tal com posen de manifest els plànols antics (fig. 18); és visible només parcialment sota les estructures de les dependències annexes del museu. Ara bé, si perllonguem el mur (c) queda clar que hi va a parar. Ho va posar de manifest l'exploració del lloc i ho documenta la planimetria antiga. El diàmetre de la torre D és d'uns 5,50 m i el gruix del mur, d'uns 0,48 m. D'aquesta surt el mur d, nord-sud, molt arrasat i pràcticament desaparegut. Una i altre mostren el morter característic de l'obra carolíngia (fig. 16, 17 i 18). De seguida, la paret

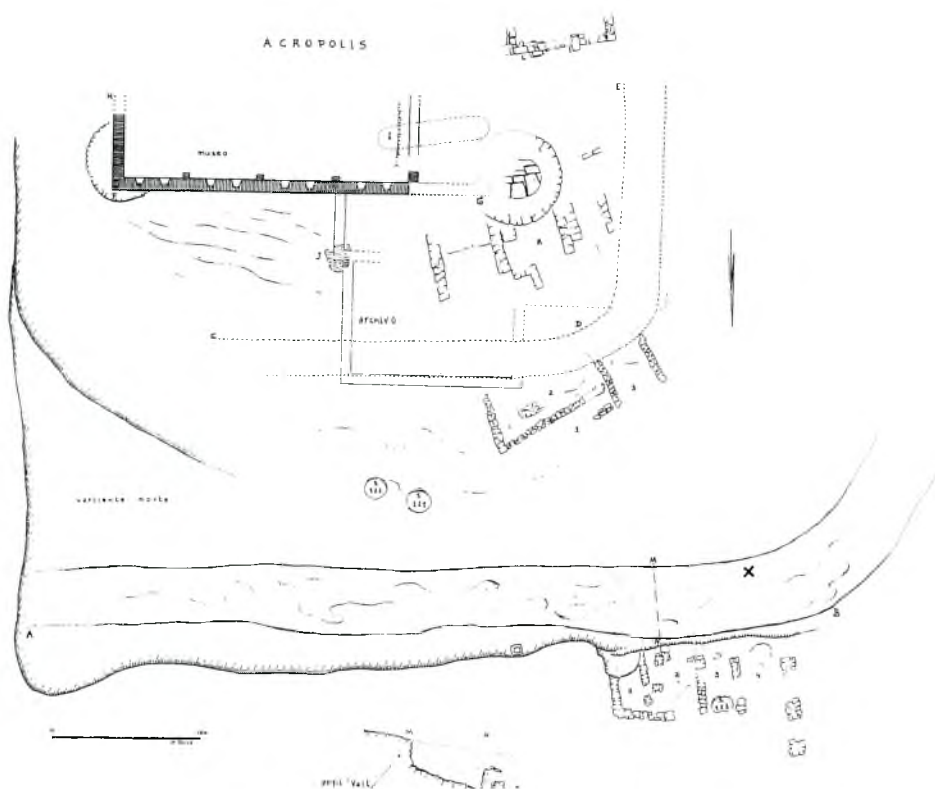

Fig. 18.- Planta realitzada abans de la construcció del museu monogràfic, magatzems i dependències annexes. S'observa la situació precisa dels dos valls, d'un dels quals, el més exterior, se'n dona la secció, la torre D, completament circular i fonaments de mur sobre la cisterna núm. 1 (Arxiu Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona).

es perd i no hauríem sabut mai quina era la direcció que prenia ni, de fet, la seva llargària si no posseïssim fotografies antigues del moment de la descoberta, on s'observa com el mur, sòlid i potent, d'uns 2 m d'amplada, de pedra i morter, ja molt arranat, surt de la torre D i mar en un brancal recte, allí on se situa el muntant meridional de la porta d'accés al temple ibèric (fig. 17). Quedava també ben clara l'existència, d'una obertura, una porta, en aquell punt just entre el mur d i la torre A, que va incorporar sencer tot l'angle sud-oriental del temple hel·lenístic. Les velles fotografies del moment de l'excavació, anteriors a la desaparició del mur del castell, permeten confirmar-ho (fig. 4 a 8). Entre el final de la paret (d) i la torre (A) quedava un espai reduït de poc més de 2 m, on la manca d'evidències estructurals ens obliga a restituir la porta del castell. En aquest punt, l'alçada del sòl geològic facilitava un accés còmode. L'amplada aparentment escassa de la porta no havia de significar cap problema, ans al contrari, perquè és més fàcil de defensar (fig. 17).

L'excavació va posar de manifest, tal com recull la documentació oficial, la descoberta de dos valls, dos fossats defensius, disposats concèntricament, un de més pròxim als murs del castell (fig. 17, 18 i 19) i l'altre una mica més distant, que feien el tomb complet des dels penya-segats de llevant als de migdia, protecció natural de l'acròpoli, punts difícils d'atacar i, per tant, necessitats de menys defenses complementàries.

El vall primer, més pròxim al *castellum*, a 10 m de distància, tindria una amplada aproximada d'uns 2,5 m i una fondària d'uns 2 m o poc més. Per la informació aplegada (fotografies antigues, preferentment), hauria estat una rasa de secció en U, amb les parets rectes i dretes i el fons pla (fig. 18 i 19).

El segon vall, el primer que trobaria un hipotètic enemic, era diferent, d'amplada no tan uniforme ni regular,

Fig. 19. Fotografia de l'any 1959. S'observa perfectament el vall interior del castell posat de manifest en els treballs arqueològics (clixé del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret).

entre 3,5 i 5 m, i una fondària màxima a l'entorn d'1,5 m, amb un perfil trapezoïdal, amb la paret interior, la més pròxima al castell, recta i dreta, un fons lleument inclinat i l'altra paret, més baixa, oberta cap enfora (fig. 17 i 18).

La distància entre el primer i el segon vall era, en tot el costat nord, d'uns 13 m i molt regular. Davant de l'angle nord-oest, arribava a 17,30 m. Per tant, es trobaria a uns 25 m dels murs del castell (fig. 17).

4.3. EL MATERIAL ARQUEOLÒGIC

4.3.1. CERÀMICA

M. Oliva, tal com hem vist abans, assenyalava que, en l'exploració arqueològica del sector de l'antic castell, s'havia recuperat ceràmica alt-medieval (Oliva, 1955, p. 403). Badia, en l'anàlisi historicoarqueològica d'aquest conjunt, lamentava que les troballes de material associades a aquella fase no haguessin estat objecte d'interès i no haguessin merescut ser convenientment publicades (Badia, 1989, p. 339-340). En un estudi de conjunt, no hauria estat ni adequat ni seriós deixar de banda aquelles troballes i, per tant, hem efectuat una revisió del material conservat en els magatzems del museu monogràfic procedent del sector de l'acròpoli i dels anys en què s'hi treballà. El resultat ha estat identificar ceràmica incontestablement carolíngia, menys de la que hauríem volgut, sempre fora de context i molt minoritària en relació amb la terrissa preromana i, de vegades, barrejada amb material molt més tardà, d'època moderna, que documentaria la vida associada al mas. Una troballa ceràmica sorprenent, una sitra pràcticament sencera, de ceràmica oxidada espatulada, esdevé una peça clau del conjunt (Aquilué i Burés, 1999, p. 423-427; Riu, 1999, p. 21-37; López *et al.*, 2003, p. 58-60). Fem un cop d'ull a la terrissa recuperada i estudiada, a les seves característiques tècniques i a la seva forma i, no cal dir-ho, a la seva procedència. Recordem que en aquesta exploració, que no hauríem pogut escometre amb èxit sense l'ajuda inestimable de la directora del conjunt, A. Martín, a la qual agraïm el seu interès, vam identificar altres fragments informes, mai massa nombrosos, que cal sumar als que aquí presentem.

Acròpoli, sitja 123, habitació 3. Camp Subirana superior. 18a campanya, any 1967.

D'aquí procedeix una urna (o olla, perquè com que només en posseïm uns fragments és impossible saber si tenia nanses o no), de suau perfil en essa i llavi, ben marcat, obert vers l'exterior, de ceràmica reduïda amb desgreixant, dura, rugosa i de certa qualitat, de color gris fosc, de 16 cm de diàmetre de boca (fig. 20,2). El segon fragment és una peça similar, urna o olla, de característiques tècniques similars però amb un raspallat més o menys regular a la paret interna, per sota del que seria el llavi. Es tracta d'un recipient globular, amb un coll recte, prou alt i, de fet,

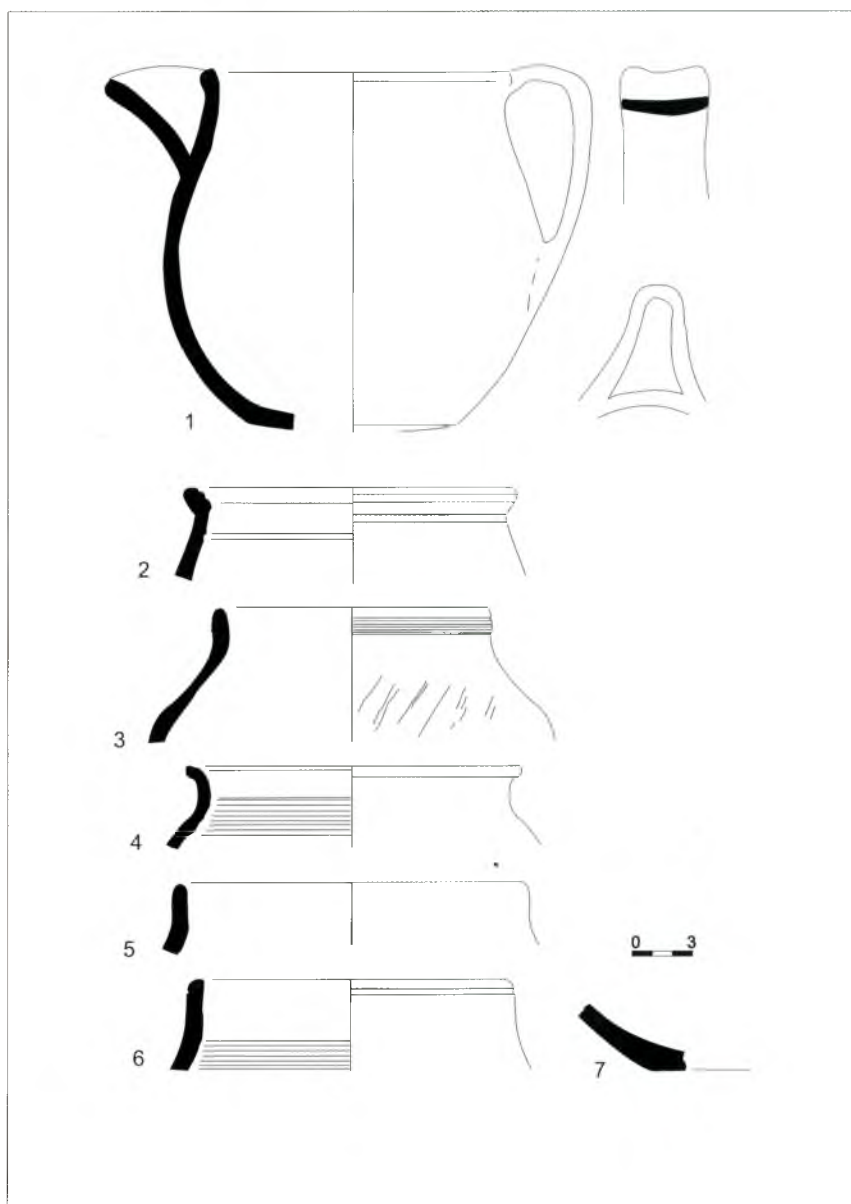

Fig. 20. Material ceràmic. 1) Sitra, Habitació darrere del museu. 2 i 3) Olles o urnes. Acròpoli. Sitja 123. Habitació 3. 4 i 5) Olles o urnes. Habitació a l'interior del museu actual. 6 i 7) Olles o urnes. Fonaments de la casa del guarda.

sense llavi, marcat externament per un solc i un arrodoniment superior (fig. 20,3). Un i altre són recipients de cuina preparats per anar al foc, dels quals tenim paral·lels nombrosos, tant de la forma, com dels acabats tècnics i de la decoració –raspatllat intern–, en nivells alt-medievals giro-nins associats a la construcció de la muralla de l'eixample carolingi, amb datacions a l'entorn del 800 (Garcia *et al.*, 2002, p. 285-292).

Exploració d'una habitació a l'interior de l'actual Museu. 8a campanya, 1958.

Es tracta, en aquest cas, d'un punt que se situa clarament dins del *castellum*. D'aquí procedeix un conjunt significatiu, uns 10 individus, idèntics des d'un punt de vista d'acabats, i de formes similars, on destaquen alguns fragments de bases planes, peces de cuina, del mateix tipus de les que hem descrit més amunt. Destacariem una urna (o olla) de cos globular i llavi alt i recte, de 14 cm de diàmetre de boca, amb decoració a la vora a base d'un raspatllat paral·lel i d'un espatulat a la panxa en biaix en relació amb el pla de la boca (fig. 20,4). L'altra peça, és d'una urna (o olla) de perfil en essa, amb coll, curt, marcat i llavi petit però ben definit obert cap enfora, amb un raspatllat característic que decora per dins la zona del coll, i de 17 cm de diàmetre de boca (fig. 20,5).

Fonaments de la casa del guarda, a tocar la torre nord-oest. 8a campanya. 1958.

Es tracta, efectivament, d'un espai situat dins de l'antic castell, al costat immediat de la nostra torre D (fig. 16). D'aquí procedeixen els fragments d'uns 6 individus, urnes i olles de ceràmica reduïda grollera, d'argila rugosa, amb desgreixant visible, dura i de color grisós fosc, amb presència d'uns raspatllats exteriors característics. Destaquem una vora d'urna (o olla) sense coll i vora alta i recta (fig. 20,6) i la base d'un atuell similar, de base plana (fig. 20,7).

Pel que podem veure, objectes polivalents, de cuina, de perfils en essa o globulars i vora recta i dreta, amb bases planes o suaument bombada. No hem identificat fragments de nansa, cosa que podria fer pensar que la majoria d'aquests recipients serien urnes i no olles.

Habitació darrera del museu. Zona de l'antic galliner. Any 1973-1974.

Aquest indret es localitzaria immediatament més enllà del segon vall del *castellum* i podria correspondre, potser, a una zona d'abocament de les deixalles que generava. D'allí procedeix una peça interessant, quasi sencera, una sitra de ceràmica oxidada, d'argila dura i rugosa, amb desgreixant, de tons diversos i un recobriment exterior uniforme, gruixut, ben adherit, de color beix-marró, de tacte molt fi i decorat amb un espatulat intens molt característic. Té un diàmetre de boca de 15 cm i una alçada a l'entorn d'uns 18/19 cm. L'atuell té forma de tupí, de perfil en essa, de panxa globular i fons lleugerament bombat, amb un broc característic,

gran i marcat i una nansa, de cinta, ampla i robusta, lleugerament cònca-va a la cara exterior (fig. 20,1).

Tot aquest material, comptant-hi la sitra, és característic de nivells altmedievals. Només cal recordar el material recuperat en les excavacions més recents de Sant Martí d'Empúries, dins de la fase VI que caldria datar entre els segles VIII i XI, on predominen terrisses grises i reduïdes amb poques formes, olles i urnes, de bases planes, llavis en essa o rec-tes i alguna cassola, i la presència de ceràmiques espatulades, oxidades i reduïdes i fragments característics de sitres (Aquilué i Burés, 1999, p. 423-427, fig. 350 i 362-367). Semblantment passa a Peralada, amb materials similars (Llinàs *et al.*, 1998, p. 97-98), a Girona (excavacions de 2001 i 2003, en contextos plenament carolingis), i a altres llocs de la Catalunya Vella amb cronologies pròximes (López *et al.*, 2003, p. 41-65; en general, Caballero, Mateos i Retuerce (ed.), 2003).

4.3.2. OBJECTES DE PEDRA

En el magatzem del museu es conserven dues peces lítiques, una de calcària i l'altra de marbre, poc o gens conegudes i d'un interès excepcional que cal posar en relació, –no hi ha altra possibilitat com intentarem demostrar–, amb la fase carolíngia, si més no parcialment. En una d'elles, com veurem, aparegué, el fragment més gran, a l'interior de la cisterna núm. 1, ubicada dins del castell, en els nivells superiors, i els dos altres bocins, que s'hi enganxen perfectament bé, en els treballs efectuats a l'entorn de la capella, dins del que havia estat l'interior del *castellum* (Oliva, 1969, vol. 5, p. 182); l'altra, també sota el superficial, al costat mateix de la cisterna núm. 3, a uns 60 m en línia recta, del mur occidental de la fortalesa. La tercera es localitza a l'exterior, cap al nord, del magatzem i museu monogràfic, a l'exterior, al costat d'altres blocs de pedra.

Peça núm. 1 (fig. 10 i 11)

Núm. inventari 4594. Trencada d'antic en 3 fragments però pràcticament sencera. Es tracta d'una pedra calcària fina, molt porosa, de gra finíssim, de color gris-beix molt suau, amb l'interior, de fractura recent, de tonalitats daurades. Oliva (1969, vol. 5, p. 182) la definia de *caliza arenisca del país, del Eoceno*. El bloc prismàtic, de cara superior rectangular, té una amplada de 0,33 m, una llargària de 0,735 m i un gruix de 0,145 m. Les cares laterals i inferiors han estat deixades expressament buixardades, amb un aspecte rugós, com si fos un mar d'ones. En canvi, la cara superior ha estat polida i rebaixada definint tot el marc perimetral amb una motllura d'uns 3,5 cm d'amplada, que consta d'un superfície plana d'1,5 cm, i un solc que dibuixa una motllura suau, arrodonida i decreixent, d'uns 2 cm. El rebaix central és de 0,5 cm i ocupa una superfície rectangular de 26 cm per 66,5 cm. En alguns punts aquest espai intern es troba escrostonat.

M. Oliva la donà a conèixer de seguida (Oliva, 1959, p. 382-383, lám. VII,2) i la considerà, sempre, com l'ara, l'altar del temple hel·lenístic que coronava l'acròpoli del puig. Estigué exposada durant alguns anys al museu i ara està desada al magatzem inferior del museu.

No hi ha dubtes a considerar que ens trobem davant d'una *mensa altaris* convencional, de tradició paleocristiana, ben semblant, per forma general i per secció de la motllura, a aquelles del país més ben conegudes (Palol, 1957-1958, p. 81-102; Alavedra, 1979; Bonnery, 1988, p. 107-111; Nolla i Sagrera, 1995, p. 98-100, fig. 58-60). Inicialment i a primer cop d'ull semblaria adequat proposar, per la peça, una cronologia paleocristiana. Tanmateix, per la moderació i subtileza del motllurat, pel gruix i per les dimensions generals de l'objecte, podríem proposar, com a hipòtesi, una cronologia més avançada, visigoda o lleugerament posterior.

Peça núm. 2 (fig. 12 a 15)

Núm. inventari 4590. Trobada al camp Subirana nord, al costat de la cisterna núm. 3 (pujant al museu, a mà esquerra) el mes de març de 1964, durant la 14a campanya d'excavació (fig. 12 i 13).

Gran plat en forma de disc, de marbre blanc, de qualitat, lluminós, molt fi i suaument motllurat per la part exterior, cosa que defineix la vora. Interiorment còncav i convex a l'exterior. És una peça de la qual es conserva una mica menys de la meitat, trencada i restaurada d'antic, a partir de fer unes perforacions en forma de cua d'oreneta amb un orifici circular a cada punta dins del qual s'hi posaven unes grapes de plom que fixaven i tornaven a unir la peça. En total, són cinc perforacions en dues de les quals es conserven, encara, les grapes metàl·liques. El seu diàmetre és d'uns 0,745 m i un gruix màxim, a la part central, de 2,8 cm. Consta d'una vora plana de 3,3 cm d'amplada i un rebaix interior uniforme i molt precís de 2,5 cm de fondària i a 31,25 cm del centre es dibuixa un cercle decoratiu incís molt fi. És l'única decoració interior. Externament, la vora està marcada i definida per una doble motllura molt senzilla però eficaç, amb un quart bocell seguit d'un taló que, en acabar, es perllonga suaument definint la base del recipient (fig. 14 i 15). No tenia cap peu i mantenia, per ell mateix, l'equilibri. Hauria pogut, tanmateix, anar col·locat sobre algun element que acomplís aquella funció, un *stipes*, amb la superfície de recepció preparada per dotar-lo d'una millor estabilitat. Està polit igual per dins que per fora.

Per la forma, pel material en què és obrat, pel pes, per l'elegant simplicitat de l'objecte ens inclinem a considerar-lo una *mensa* rodona (plat) litúrgica del tipus E, subgrup a, segons la classificació de Chalkia (1991, p. 47-53). A parer d'aquesta autora, que ha estudiat exhaustivament aquest problema, aquestes *mensae* circulars poden subdividir-se,

segons el perfil interior de la vora, en tres grups, el primer dels quals –el nostre– correspon a peces de vora simple de 3 cm a 8 cm de gruix. És interessant constatar com els plats coneguts i inventariats van de gruixos subtilíssims de fins a 1,5 cm a amplades molt més grans de fins a 8 cm i amb diàmetre màxim entre 0,60 m i 1 m. La nostra peça es troba, doncs, dins dels estàndards. És interessant constatar com és ben provada la seva presència segura en llocs de culte, dins dels temples o a les dependències immediates (Chalkia, 1991, p. 73-75) com també l'ús profà, en aquest cas, més a través de la iconografia que no pas de les evidències arqueològiques, molt pobres (Chalkia, 1991, p. 107-109). Recordem, per exemple, la representació d'un plat d'aquestes característiques, amb set receptacles més petits plens de viandes a dins seu, en un mosaic de Dafne, prop d'Antioquia, que s'ha datat al segle III (Lassus, 1948, p. 347-348, fig. 9). Estaríem, doncs, davant d'una peça que, d'entrada, tant pot haver tingut una funció profana com cultural, en el benentès que els centres de producció no diferenciarien, llevat de casos extraordinaris (peces decorades), una funció de l'altra en obrar-los. Chalkia exposa les diverses possibilitats funcionals d'aquestes *mensae* rodones, que van des d'haver estat altar principal, a altar de capella, d'ofrenes, de comunió més enllà dels cancells, per recolzar-hi objectes, de sagristia, de presència en el baptisteri, lligades al culte funerari o usades en banquets en esglésies (Chalkia, 1991, p. 113-122). A Hispània només en concixem uns fragments, que ha publicat P. de Palol, procedents d'Es Fornàs d'en Torelló, a Menorca, de *mensae* circulars de marbre, molt polits, trobats en l'excavació del temple i uns quants en relació amb la cripta i/o absis del recinte, que proposa que haguessin pogut tenir una funció litúrgica eminentment funerària (Palol, 1982, p. 386-387, fig. 17; Chalkia, 1991, p. 214) i recorden, per les mides i l'acabat, la nostra peça. L'existència de *mensae* circulars està ben provada preferentment a Síria, Àsia Menor i Grècia, però també a Sicília i a l'occident (Palol, 1967, p. 189-194; Palol, 1982, p. 386-387, nota 9; Metzger, 1991, p. 262-263; Chalkia, 1991, p. 47-53, p. 73-75 i p. 195-215), per la qual cosa la seva presència al puig no representa cap problema, ja que hi hauria pogut fer una funció de *mensa* d'ofrenes, complementària de la principal, l'eucarística (versemblantment la peça núm. 1).

M. C. Villalón, en el valuós estudi que dedicà a les peces decorades escultòriques i arquitectòniques d'època visigoda de Mèrida, ens mostra un parell de peces marmòries que són de mides similars a la nostra però que presenten una decoració més o menys senzilla a la cara superior de la vora i que anomena *piques* i que, tot i els dubtes, considera que podien haver estat piques baptismals en època d'expansió del baptisme d'infants i d'un abandonament imparable del ritual d'immersió propi d'adults (Villalón, 1985, p. 233-238). Dels objectes 4 que estudià, només els del

seu tipus 2 tenen una certa proximitat amb la nostra peça, especialment la núm. 196, de 0,60 m de diàmetre i una fondària interior de 0,16 m. La diferència rau en la decoració de la part superior de la vora i el fet que el recipient només estigués polit internament. L'altre, molt semblant, mostrava, també, una decoració al·lusiva a la part central del fons intern que feia impossible que hagués estat una *mensa*, però, en canvi, semblava confirmar una funció litúrgica (Villalón, 1985, p. 99-100 i p. 233-238). L'autora recordava, en la seva anàlisi, que Ulbert proposava, per a peces similars a les seves, una funció litúrgica com a *mensa altaris*, potser d'ofrenes o complementària (Villalón, 1985, p. 237, nota 28). El treball de Chalkia confirmaria plenament aquesta possibilitat, segons pensem.

En relació amb la nostra peça, convindria fer unes quantes consideracions. Recordem que només se'n va trobar una mica menys de mitja, i que mostrava, clarament, haver estat reparada, amb molta cura, d'antic. ¿Es va trencar i va ser refeta mentre romania a la capella del castell? ¿Va arribar, ja reparada? ¿O potser al puig, hi arribà tal com l'hem trobada? No podem respondre a aquestes preguntes, però el que pensem que és segur és el seu origen forà. Aquest gran plat marmori fou portat a la capella del puig procedent d'un altre lloc, potser d'Empúries, on hauria arribat a través del comerç transmarí. Potser el fet que fos trencada explicaria la cessió/donació i l'aprofitament en un indret modest, on, tanmateix, hauria acomplert a la perfecció la tasca encomanada. Sigui com sigui, és una troballa del tot sorprenent, extraordinària, i que, en aquest cas, només pot posar-se en relació amb un edifici cultual. Recordem que al puig no hi ha, des de l'abandonament de l'*oppidum*, existència de llocs d'habitació on aquest objecte hagués pogut fer una funció profana. Altrament, el *castellum*, de reduïda superfície, només era un lloc de defensa amb un espai considerable ocupat per una capella (*infra*).

Peça núm. 3 (fig. 21)

No té número d'inventari i es conserva, sencera, al jardí que hi ha immediatament al nord del magatzem adossats al museu monogràfic. No en sabem la procedència ni el lloc concret de localització, però fa l'efecte que no vindria de gaire lluny.

Es tracta d'un gran receptacle de gres, de forma semiesfèrica de 0,90 m de diàmetre, una alçada de 0,50 m i unes parets a la vora amb un gruix no del tot uniforme de 7/8 cm. El receptacle té un diàmetre de 0,73 m. És una peça obrada amb senzillesa, amb els acabats inferiors de tal manera que tendeixen a formes rectes facilitant una bona estabilitat de l'objecte. La fondària interior se situa entorn dels 0,40 m (fig. 21). Pensem que es tractaria d'una pica baptismal d'un tipus ben conegut, arqueològicament i iconogràficament, a l'alta edat mitjana que, per força, hauria de posar-se en relació amb un temple, que intentarem definir, associada, a

Fig. 21. Pica baptismal de gres.

partir de la seva erecció, al castell. Barral, dins del preromànic català, n'assenyala preferentment tres formes –circular (la nostra), acampanada i rectangular–, entre les quals algunes són del mateix tipus i mides que la de *Uellosos*, com la de Sant Quirze de Pedret, que estava situada a l'exterior del temple (Barral, 1981, p. 103-105, fig. 203). A Astúries, durant l'alta edat mitjana, García de Castro documenta la coexistència de tres models; forma de bóta, troncocònica o de copa i quadrada, el primer dels quals, amb diàmetres entre 0,77 m i 1,08 m, alçàries entre 0,48 m i 0,77 m i fondària interna entre 0,35 m i 0,48 m, és del tipus de la que estudiem. Seria, aquest model, el més antic, amb presència ferma al segle IX (García, 1995, p. 245-246).

¿Què representa la descoberta d'aquestes tres peces, una d'elles (la núm. 1), a l'interior del vell *castellum*, l'altra, de marbre, l'únic objecte d'aquest material trobat a les excavacions del puig, a poc més de 60 m de distància i sobre el nivell d'abandonament de l'*oppidum*, en un estrat superficial (fig. 9) i la tercera en lloc desconegut però versemblantment a redós de l'acròpoli? No és possible, de cap manera, parlar de casualitat ni d'aportació forana tardana perquè és, precisament el puig lloc constant i permanent d'aprofitament de pedres, tal com sempre ha passat en

llocs d'habitació abandonats. Només hi ha una explicació, certament poc documentada, però que, de moment, ens sembla la més raonable i que més bé s'adiu amb les dades, documentals i arqueològiques, que tenim a l'abast. Estem convençuts que dalt del puig, al lloc de l'antiga acrópoli hi hauria hagut una esglésiola cristiana des d'un moment imprecís a partir, potser, del segle V o VI i, segur, del segle VII, amb la qual caldria posar en relació les dues meses i la pica baptismal. Aquesta capella, que donaria servei a la població dispersa que habitava a l'entorn del llac (lloc de *Celsianum*), del qual serien indicis fermes les petites necròpolis assenyalades per Badia (*supra*), podria haver aprofitat algun dels temples indigets o haver-se edificat a partir de les seves ruïnes. Quan, al segle VIII, s'hauria creat la *uillula noua* i el *castellum Uellosos*, a partir d'un teme anterior, potser *Celsianum* o *Uliastretum*, s'hauria fet en funció del lloc, admirable i eficaç, amb un bon control visual del territori i amb un domini absolut sobre el vell camí d'Empúries, via efectiva de penetració nord-sud que calia controlar. La construcció del fort militar que no podia ocupar cap altre espai que aquell on s'erigí, hauria significat afectar la capella primigènia, que, tanmateix, no hauria desaparegut sinó que s'hauria reedificat a l'interior del *castellum*, ocupant, versemblantment, un espai rectangular contra el mur septentrional, si fa no fa on hi hagué, molt més tard, la capella tardogòtica de Sant Andreu. Probablement, hauria estat l'únic edifici d'entitat a l'interior de la fortalesa. L'existència de capelles dins de castells i fortaleses en època tardana és un fet ben conegut (Ravegnani, 1983, p. 21-24 i p. 64-66; Duval, 1983, p. 198) que hem pogut documentar, pel segle VII, a Sant Julià de Ramis (Burch *et al.*, en premsa), el *Castellum Fractum* d'època carolíngia. Aquesta esglésiola hauria donat servei als habitants de l'entorn i també als de la *uillula noua* i del *castellum Uellosos*, i hauria estat en servei fins al primer terç/mitjan segle X quan, abandonat el lloc, hauria desaparegut també el temple. Fins i tot és possible plantejar una nova possibilitat, prou versemblant. En el precepte de 899 (*supra*) es feia esment de la vil·la d'Ullastret, amb els vilars Velloso i Castellar, amb tots els seus límits i l'església de Sant Pere i Sant Joan, que seria la predecessora de l'actual església parroquial. En el document de venda d'un alou dins de la vil·la d'Ullastret, de 949 (*supra*), que incloïa, també, l'església, aquesta apareix sota l'advocació de sant Pere i de sant Joan que ja coneixíem, però també de sant Andreu. ¿No podria haver estat l'advocació del temple del puig que hagués estat transferida a l'església parroquial, única del territori des d'aleshores? Pensem que és molt probable. Fins i tot explicaria l'advocació de la capella construïda molt després, que no seria sinó un retorn al lloc d'origen. Les dades arqueològiques coincideixen prou bé amb aquesta exposició, que, deixem-ho ben clar, només pretén ser una proposta, una hipòtesi plausible.

Hi ha, tanmateix, una segona possibilitat que cal considerar: potser aquella església més antiga lligada a *Celsianum* no hauria estat edificada dalt de l'antiga acrópoli del puig sinó en un altre lloc més pròxim a l'antiga vil·la i d'accés més còmode. L'edificació del *castellum* i de la *uillula noua* hauria significat el trasllat del lloc de culte a l'interior del recinte fortificat, en un punt dominant, ben protegit, més pròxim al nou establiment humà i lligat al nou poder dominant, condicions molt més acceptables. Aquest fet hauria significat l'abandonament de l'antiga capella, però el trasllat de tot allò aprofitable i, especialment, del mobiliari litúrgic que simbolitzava, millor que cap altra cosa la voluntat de continuïtat.

No podem, de moment, anar més enllà de plantejar aquestes dues possibilitats.

5. CONSIDERACIONS FINALS I PROPOSTA D'ESBÓS HISTÒRIC

L'arqueologia ens posa a l'abast les ruïnes prou ben conservades d'un castell (*castellum* en la terminologia de l'època) que cal considerar, com intentarem exposar més endavant (*infra*), del darrer terç del segle VIII, en tot cas, sempre anterior, al 785. Es tracta d'un edifici de planta estandarditzada i relativament petit –poc més de 500 metres quadrats–, obrat amb solidesa, molt ben defensat, en posició dominant i dotat d'elements defensius complementaris de gran eficàcia.

Comencem per descriure el lloc que ocupa. Aquest castell va ser bastit al punt més enlairat de l'antic *oppidum* del puig de Sant Andreu, justament sobre l'acròpoli, on van existir, uns temples monumentals, dos com a mínim, orientats cap a llevant i que segons tots els indicis haurien perdurat més enllà de l'abandonament de lloc a principi del segle II aC fins a època indeterminada. Aquest punt es troba molt ben defensat de manera natural tant per l'est com per migdia amb uns desnivells pronunciadíssims de més de 35 m en una distància de només 90 m, punts on, recordem-ho, els gruixos dels murs del *castellum* –a i b– són menors. Cap a tramuntana i ponent, la pujada és molt més suau. El lloc era, doncs, aprofitable. Altrament, més enllà del puig es trobava el camí d'Empúries i l'estany, amb la qual cosa no només el valor d'aquell indret s'incrementava sinó que ens explicaven la seva funció principal i primera. Era i és un punt extraordinari de control visual en totes direccions, un fet que caldria tenir present a l'hora d'ocupar-lo. Hi afegirem l'existència de restes estructurals notables, ben a la vista, que cal considerar convenientment. No calia preocupar-se ni per l'abundància ni per la qualitat del material de construcció i, a més, les velles muralles, sobretot del sector occidental, devien estar en prou bones condicions com per constituir, si s'esqueia, una primera línia defensiva, a manera d'eficaz *antemurale*. Pensem que les referències textuais al *castellare*, hi fan especial menció (*supra*) (fig. 9 i 17).

Fig. 22. Fotografia de 1959. Costat oriental de l'acròpoli i de l'antiga capella tardogòtica de Sant Andreu. A l'angle inferior de l'edifici s'observen les ruïnes de la torre C del *castellum*, tal com es van trobar (clicxé del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret).

El *castellum* pròpiament dit, el nucli central de la fortificació, hi ocupa el punt més alt. És un edifici no gaire gran, de planta quasi rectangular, de fet, lleugerament trapezoïdal, amb quatre torres circulars que ocupen cada un dels angles. La més gran, la A, la de l'angle sud-oest, va ser el punt de partida de la fortalesa. És, en realitat, una potentíssima torre ibèrica (la núm. 7 del recinte antic), d'una mica més de 9 m de diàmetre, que devia trobar-se prou ben conservada (fig. 16 i 17). Els carolingis la van consolidar i millorar (forats de recolzament de les bastides) tot afegint morter de calç a una obra inicialment en sec. Als altres angles, s'edificaren, de bell nou, tres torres, també cilíndriques, de poc més de 5,50 m de diàmetre fortament imbricades als murs, i que s'unien les unes amb les altres. Les evidències

actuals poden enganyar. Calgué recreïxer fortament torres i murs per fer-los evidents. Tanmateix, en punts inferiors i en les fotografies antigues és possible copsar les peculiaritats dels paraments defensius obrats amb pedruscall i morter de calç d'una gran solidesa. Tenien una amplada d'entre 1 i 2 m i les parets de la torres carolíngies (B, C i C), d'uns 0,45 m o poc més (fig. 17). No sabem, perquè, no ho hem pogut esbrinar, si el basament inferior de les torres era completament massís, com ho eren, per exemple, les de Girona. L'obra és tècnicament molt semblant, idèntica diríem, salvant la diversitat del material petri emprat, amb la muralla del 800 de Girona (Canal *et al.*, 2003, p. 111-139) (fig. 23). Lluny estem del parament de castells posteriors.

La seva construcció significà l'arrasament, fins on era necessari, dels edificis anteriors. Del temple ibèric més meridional només en quedà la filada inferior bastida directament sobre la roca (fig. 4, 5 i 8). Altrament, passà amb altres estructures preexistents que s'arranaren allí on la roca

Fig. 23. Detall del mur c del *castellum* (part inferior de la paret septentrional de la capella de Sant Andreu), on s'observa, intacta, l'obra carolíngia.

era elevada i es colgaren on el subsòl geològic davallava. No degué haver-hi problema: el pedruscall, els carreus d'allò que es desmantellava servien per construir el nou edifici. Convé remarcar que els murs i les torres del castell s'ancoraven directament sobre la roca.

Ens trobem, doncs, davant d'un model de castell molt ben conegut, estàndards, que, amb petites variacions, s'adapta a qualsevol lloc i situació. El seu origen, altimperial, a partir de models amb torres internes, s'hauria definit en època de Septimi Sever amb èxit esclatant sobretot a partir de la Tetrarquia i l'època constantiniana, quan hauria esdevingut el model òptim (Reddé, 1995, p. 100-101). Amb torres cilíndriques, quadrangulars, poligonals o mixtes l'anirem documentant durant tota l'antiguitat tardana, tant a orient com a occident. Se'ls anomena, sovint, *quadriburgia*, nom modern que traduiria el *tetrapyrgia*, grec (Reddé, 1995, p. 100, nota 47) i, no cal dir-ho, van influir fortament les plantes dels castells posteriors. Recordem el de Sant Cugat del Vallès, baix-imperial, de planta i característiques similars al nostre (Artigues *et al.*, 1997, p. 29-31; Hernández, 2001, p. 124-126 i p. 200-201). Fa la sensació, i això no té res d'estrany, que al segle VIII els carolingis, igual que els omeies, continuaven una tradició poliorcètica d'origen clarament baixromà.

En relació amb aquest castell que comencem a conèixer amb detall, se'ns planteja, directament, una qüestió adduïda sovint per alguns dels grans historiadors de la Catalunya altmedieval fonamentada en la do-

cumentació de l'època –tal com escriu l'anònim biògraf de l'hereu de Carlemany quan descrivia l'ocupació i fortificació de la Catalunya Central: *Ordinavit autem illo tempore in finibus Aquitanorum circumquaque firmissimam tutelam. Nam ciuitatem Ausonam, castrum Cardonam, Castamserram et reliqua oppida olim deserta, muniuit, habitari fecit, et Burrello comiti cum congruis auxiliis tuenda commissit* (Anònim, *Uita Hludouici*, col. 933)–, que té a veure amb la reocupació, durant la consolidació del domini franc, d'antics establiments i *oppida* ibèrics, abandonats des de feia molts segles, disposats, sempre, en llocs alterosos, fàcils de defensar, amb excel·lent domini visual (Bonassie, 1979, p. 106-107; Barral, 1981, p. 33). És un fet innegable, ben documentat en les fonts i per l'arqueologia, i sobre el qual només cal plantejar-se si obeí a una política determinada, si fou fruit de la casualitat, de la cerca d'uns objectius determinants que coincidiren, o la doble possibilitat d'establir-se en indrets dominants, d'accés complicat i, alhora, amb elements defensius preexistents, cosa que ho feia tot molt més ràpid i fàcil. Semblaria més probable acceptar una barreja de les dues darreres possibilitats: coincidència d'objectius i aprofitament. En moltes ocasions, com al puig de Sant Andreu, la fortificació ocupava la part més alta, enllà de les antigues defenses, i exigia l'erecció de nous murs defensius (fig. 9). Schmiedt, en un treball clàssic referent a les fortificacions altmedievals d'Itàlia, exposava que l'aprofitament d'antics llocs fortificats i abandonats és un model ben confirmat. En molts d'aquells *oppida*, les noves fortaleses es localitzaven en els cims, cosa, però, que no comportava, de cap manera, ni la destrucció ni l'enterrament de les restes més antigues, preferentment defensives, que eren utilitzades com a eficaç reduplicació de la defensa del nou establiment (Schmiedt, 1968, p. 862-863). Pensem, després d'estudiar el cas de *Uellosos*, que al puig de Sant Andreu tindríem exemplificada una actuació mimètica: la creació *ex nouo* d'un castell i la conservació i potenciació, com a circuit avançat i efectiu, de les antigues muralles urbanes, encara dempeus i imponents. Versemblantment, el *castellare* d'alguns documents del segle IX (fig. 9).

Dins de l'edifici només hi hauria hagut una construcció d'una certa entitat, la capella que suposem dedicada a sant Andreu, que hauria estat continuadora d'una d'anterior situada a la vora immediata o a l'entorn (*supra*). Per força hauria d'estar situada contra el mur septentrional de la fortalesa, dins de la tradició baix-imperial i perquè és l'indret on es bastí, molt més tard, la capella tardogòtica que n'hauria aprofitat sòcols i fonaments i que, en darrera instància, l'hauria condicionat. Recordem que, durant l'exploració del subsòl de la capella, es van trobar restes de murs que podrien pertànyer a aquella construcció (Oliva, 1969, vol. 1, p. 91). Suposem que, per deixar lliure les torres C i D, seria una mica més petita que la capella posterior (fig. 17).

Cal plantejar-se si el castell carolingi va aprofitar la cisterna que quedava dins dels seus murs, la que porta el núm 1 del conjunt monumental, cosa que, d'entrada, semblaria de tota lògica. Malgrat l'opinió de M. Oliva, que suposava que, efectivament, havia tornat a ser utilitzada (Oliva, 1969, vol. 5, p. 209), no sembla pas probable si analitzem amb cura el reompliment interior on sovintreja material propi del moment final de la vida de l'*oppidum* i peces que s'havien de posar en relació directa amb els temples batejats contínuament com a hel·lenístics. Recordem que el gran fragment de la *mensa altaris* (peça núm. 1) (*supra*), es va trobar dins del gran aljub, però en l'estrat superficial, mentre que els altres dos fragments de la peça ja trencada van anar a parar per allí a la vora, on serien recuperats (*supra*). Aquestes dades fan pensar com a més segur en un colgament del dipòsit d'aigua immediatament després de l'abandonament del(s) temple(s) o, potser millor, quan s'edificà el *castellum*. Tanmateix, amb la informació que posseïm convé tenir, en aquesta qüestió, una certa cautela (fig. 16).

L'anàlisi de la documentació aplegada durant l'excavació permet observar com van actuar els carolingis, primerament, i, molts segles després, els constructors de la capella de Sant Andreu i de la casa de pagès.

Després d'haver triat el lloc més adequat per aconseguir dur a terme allò que s'havien proposat, van procedir a arrasar tot allò que sobresortia damunt de la vella acrópoli i àrees pròximes. Hem plantejat la possibilitat que allí dalt existís, potser aprofitant un dels antics edificis de culte o bastida de bell nou, una capella cristiana. Si va ser així, també hauria estat destruïda i incorporada al castell. Aquest arrasament nodria de material de construcció la fortalesa que es va fer a consciència. Només cal veure la relació de murs del *castellum* i de l'anomenat temple hel·lenístic per adonar-se que, d'aquell, només en restà la filada inicial que es disposava directament sobre la roca. Tal com va assenyalar diverses vegades M. Oliva (*supra*) i com posen de manifest els documents de l'època, el procés d'enderroc afectà una corona circular d'entre 80 i 100 m a tot l'entorn. Els jardins que se situen a ponent del museu monogràfic, no fan altra cosa que "emascarar" una zona arrasada d'antic. Dins d'aquesta corona circular es van disposar dos valls consecutius, diferents de concepció i de vocació i perfectament complementaris. Més enllà, potser el *castellare* d'alguns documents (*supra*), l'antiga muralla occidental de l'*oppidum* que constituïa una mena d'*antemurale* molt efectiu (fig. 9). Els fortíssims desnivells dels costats de llevant i de migdia completaven la sòlida protecció del lloc. Des del seu abandonament potser cap a mitjan/segona meitat del segle X, el lloc hauria estat objecte d'enderrocs, saqueigs i aprofitaments, intensificats quan la construcció de la capella tardogòtica i, més tard, de la masia, que van fer desaparèixer, quasi del tot, l'edifici carolíngi.

Tal com hem pogut observar, el *castellum* pròpiament dit tenia una porta i una portella (fig. 17). L'obertura principal se situava sobre el mur occidental (d), desplaçada i ben protegida per la gran torre A. Un hipotètic enemic, en cas d'arribar fins allí, havia d'atacar la porta girant en angle recte, deixant el costat dret completament exposat al foc enemic i amb un espai escàs on maniobrar entre el vall i el mur i les torres de la fortificació. Altrament, l'accés cap a la porta s'havia de fer tot enfilant una costa curta però molt dreta.

A l'altre costat de la torre A, s'obria una portella fàcil de defensar i absolutament amagada que podia oferir excel·lents ocasions per a sortides inesperades i cops de mà (fig. 17).

L'accés natural al castell en cas d'atac se situaria seguint un sender estret que es localitzaria a redós del cingle meridional. És versemblant imaginar que passeres de fusta mòbils facilitaven una circulació més còmoda, entre dins i fora, en època de pau (fig. 17).

Des d'un punt de vista militar aquest complex bèl·lic oferia una excel·lent resposta a les necessitats que l'havien generat: vigilància, control i domini visual del camí d'Empúries, des d'on podien trametre's ràpides notícies cap al sud, en darrer terme, cap a Empúries (fig. 1). En segon lloc, primera línia defensiva en la conquesta prudent d'un territori adaptada a la manera de fer la guerra pròpia del *yund* iemení i aliats que controlaven Girona i que des de Girona devien procedir a cops de mà constants, ràpids per retornar, immediatament a casa. El nostre castell esdevenia inatacable i una nosa permanent, una protecció eficaç i efectiva de tot aquell territori. En efecte, el *castellum Uellosos* només podia témer l'atac d'un exèrcit suficient, enfrontat a un llarg setge o bé posseïdor de màquines de guerra i disposat a grans esforços per assolir un magre resultat. Les fonts de l'època deixen ben clar que només en situacions molt especials els exèrcits es desplaçaven amb màquines de setge que exigien logístiques sofisticades, tècnics especialitzats i grans complicacions que molt sovint no convenia afrontar. La posició dominant, els desnivells naturals que el puig ofereix pels costats menys complicats, nord i oest, que, malgrat tot, poc ajudaven al moviment i desplaçament d'efectives màquines de guerra, l'antiga muralla, una nosa important, defensable i, fins i tot, efectiva sense presència armada, el doble vall i un castell molt sòlid i de dimensions reduïdes i, per tant, molt fàcil de defensar amb pocs guerrers. Aquestes i altres raons que se'ns escapen ajuden a entendre la seva eficàcia i, també, la seva necessitat, i que, desaparegudes i molt distants les causes de la seva construcció, n'expliquen, també, la curta durada.

Les dimensions del *castellum* i l'exigència que hi hagués, al seu interior, una petita capella, ens fan suposar l'existència d'una guarnició reduïda que, en cas de conflicte es veuria augmentada pels habitants de la *uilla*, que no sabem on es localitzava, però que no sembla probable situar

gaire lluny. El més raonable és suposar que es trobava en un punt desconegut del puig, versemblantment dins del solar de l'antic *oppidum* o poc més enllà. Hi posaríem en relació directa el cementiri de la Moma, situat cingle avall a poc més de 60 m en línia recta de l'acropoli del puig, on, no ho oblidem, hem suposat l'existència d'una capella (fig. 9 i 17). L'altre cementiri del camp de les Lloses, on sembla que hi havia enterraments en *tegulae*, clarament més antic i disposat seguint el camí d'Empúries i que sembla ocupar una superfície considerable (Badia, 1989, p. 309), podria correspondre al lloc de *Celsianum* molt més antic i de llarga durada.

El precepte de 834 que cal fer retrocedir a època de Carlemany (*a donno et genitore Karolo*), per tant, abans de 814 i, potser, tal com intentarem justificar més endavant, després de 801 s'esmenta una *uillula noua quam uocant Uellosos cum castello suoque terminio* que clarament es contraposa a una altra d'anterior, més antiga, anomenada *Celsianum*. Aquella vil·leta posseïa com a element peculiar un *castellum* que continuà apareixent lligat a Vellosos, que passà de ser *uillula* a esdevenir *uilla* (*supra*). Som de l'opinió que la vil·la, amb el seu terme ben definit, segregat d'una (o unes) més antiga o reemplaçant-la hauria estat creació carolíngia i de clara funció militar, lligada directament a la construcció i manteniment del *castellum* i de la seva guarnició. ¿No podria ser, podríem preguntar-nos raonablement, que com a Sant Julià, el castell fos anterior, baix-imperial i/o visigòtic? Teòricament sí, però en realitat difícilment podríem adduir evidències directes i, fins i tot, circumstancials a favor d'aquesta possibilitat. Recordem que Sant Julià, en el mateix document de 834 que cal fer retrocedir a època de Carles, ja apareix com a *Fractum* una situació que ha posat de manifest la recerca arqueològica (Burch *et al.*, en premsa) mentre que el de Vellosos no només no era fora de servei sinó que anava lligat a una *uillula noua*, a un establiment molt recent. Altrament les dades arqueològiques aportades per l'excavació d'un i altre lloc semblen, també, avalar aquesta proposta i, finalment, l'existència del cementiri del camp d'en Moma o de Sant Andreu, trobat a uns 60 m de distància, en línia recta, de l'acròpoli del puig i que només té raó de ser en relació amb l'establiment de Vellosos, al seu castell i a la seva esglesiola, sembla clarament de cronologia post-romana.

Quan caldria, doncs, datar el castell i la vil·la de Vellosos? Anem a pams. Aquest castell, de petites dimensions però ben situat i prou poderós, difícil d'atacar i que hauria exigut un esforç considerable per sotmetre'l, que comptava, com s'ha vist, amb diversos recintes (*supra*), només s'entén, des d'una òptica militar, com a punt avançat de vigilància i control d'un territori determinat i, sobretot, d'una via antiga i molt important, el camí d'Empúries, que posava en contacte una part considerable de l'actual comarca del Baix Empordà, la Selva i els territoris immediats de Girona, amb Empúries i l'Alt Empordà. S'entén, sobretot, si es

Fig. 24. Torre B del *castellum*, des de ponent.

domina Empúries, però, en canvi, no pas el territori de més al sud i, especialment, la ciutat de Girona, sobre la cruïlla de camins que vertebraven aquest territori (fig. 1). Indubtablement, només era raonable una inversió d'aquestes característiques abans del lliurament de *Gerunda* als francs, el 785. Un cop incorporada aquella ciutat i tot el seu territori a l'imperi, després d'haver fet arribar la frontera a la Tordera i fins a Hostalric, com a mínim, un *castellum* d'aquelles característiques tenia una funció molt secundària que acabà perdent del tot quan, després de la conquesta de Barcelona, la frontera s'aturà al Llobregat, 100 km més al sud. Tant és així que aleshores podia ser enraonada la cessió d'aquelles terres

fiscals a la diòcesi gironina tal com va fer, també, el monarca amb *Castellum Fractum*. Un i altre havien deixat de complir la funció militar que els creà i podien passar a accomplir-ne una altra de ben diferent.

Pel que fa al moment precís en què fou creat Velloso hi ha diverses possibilitats, movent-nos sempre, tanmateix, entre el 761 i el 785.

És ben poc el que sabem d'aquells anys entre la conquesta de la Septimània, acabada per Pipí a l'entorn de 759 i el lliurament de *Gerunda* de 785. Sembla, però, que abans de 777 quan el valí *Sulayman* de Girona i Barcelona visità Carlemany a Paderborn per proposar-li la intervenció militar directa de cara a la creació d'un protectorat que se situés cap aquí del riu Ebre, amb Saragossa com a punt central, els francs haurien mostrat el seu interès per les planes empordaneses i que hi hauria hagut topades, més o menys intenses i sagnants amb la guarnició àrab que semblaria recolzar-se sobretot en Girona i des d'on castigava i contenia els intents de penetració franca. Una altra possibilitat, potser més real, més factible, seria que aquesta voluntat de conquerir territoris al sud de l'Albera no hagués estat altra cosa que una conseqüència directa de la fra-

cassada expedició de Carles a Saragossa en la qual es va veure compromesa una part important de les elits hispanes, moltes de les quals van haver de fugir cap a la Septimània i degueren moure's per accelerar una nova intervenció, més eficaç, més realista i, sobretot, més ben planificada, al sud dels Pirineus (Canal *et al.* 2002, p. 7-28; Canal *et al.*, 2004, 13-32). No podem filar més, prim, però abans de la conquesta de Girona, l'Alt Empordà i la Garrotxa, els *pagi* d'Empúries/Roses i de Besalú s'havien incorporat al regne franc, tot fortificant punts clau, en una manera de fer ben documentada, com confirmaria la construcció de castells per part de Carles Martell per defensar els territoris provençals i a redós de la riba esquerra del Roine, acabats de conquerir i que

calia protegir de les escomeses àrabs (Abadal, 1953, p. 35) o Lluís, rei d'Aquitània, que, molt a principi del segle IX, manà bastir castells a la comarca de Jaca per tal de guanyar posicions al vessant sud del Pirineu (Salrach, 1978, p. 37), entre els quals el *castellum Uellosos* i *Bisuldu-num*, amb el control directe, en aquest cas, d'una altra importantíssima cruïlla de camins, on les últimes recerques han posat de manifest un emmurallament poderós que considerem d'aquesta època per la seva filiació directa, tècnicament parlant, amb les muralles carolíngies de Girona i per la relació que mantenen amb les altres muralles, un xic més modernes, ben datades documentalment (segons dades inèdites obtingudes per un de nosaltres: Jordi Sagrera). R. Martí, historiador innovador i bon coneixedor de l'època i del país és, també, d'aquesta mateixa opinió (Martí, 2004, p.102-103) (fig. 1).

Fig. 25.- Torre A del *castellum*. La part de dalt és obra nova del moment d'adequació del parc arqueològic. S'observa, en la part original, algun dels orificis rectangulars que hem suposat encaixos de la bastida de l'obra carolíngia.

BIBLIOGRAFIA

Abadal, 1926-1952: Abadal, R. d', *Catalunya carolíngia. Els diplomes carolingis a Catalunya*, Ginebra, (2 volums).

Abadal, 1953: Abadal, R. d', "El paso de Septimania del dominio godo al franco a través de la invasión sarracena. 720-768", *Cuadernos de Historia de España*, XIX, Buenos Aires, 5-54.

Alavedra, 1979: Alavedra, S., *Les ares d'altar de Sant Pere de Terrassa. Egara. Vol. I. Inventari de les ares*, Terrassa.

Aquilué i Burés, 1999: Aquilué, X. i Burés, "11. L'Empúries del període medieval: Fase VI", *Investigacions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual*, dirigida per X. Aquilué, 423-448 (Monografies Emporitanes, 9)

Artigues et al., 1997: Artigues, P. V., Blasco, M., Riu, E. i Sardà, M., "Les excavacions arqueològiques al monestir de Sant Cugat del Vallès o Octavià (1993-1994). La fortalesa romana, la basilica i la implantació del monestir", *Gausac. Publicació del Grup d'Estudis Locals de Sant Cugat del Vallès*, núm. 10, 15-76

Badia, 1977: Badia i Homs, J., *L'arquitectura medieval de l'Empordà. I. El Baix Empordà*, Girona.

Badia, 1989: Badia i Homs, J., "Castell de Sant Andreu", *Catalunya Romànica. VIII. L'Empordà. I*, Barcelona, 338-339

Barral, 1981: Barral i Altet, X., *L'art pre-romànic a Catalunya. Segles IX-X*, Barcelona.

Bonassie, 1979: Bonassie, P., *Catalunya mil anys enrera (Segles X-XI). Economia i societat prefeudal*, Barcelona.

Bonnery, 1988: Bonnery, A., "Une typologie de mensae du Ve au VIIIe siècles dans l'aire septimano-catalane", *Actes des IXe Journées d'Archéologie Mérovingienne: Gaule mérovingienne et monde méditerranéen*, a cura de Ch. Landes, Lattes, 109-113.

Burch et al., en premsa: Burch, J., Garcia, G., Nolla, J. M., Palahí, L., Sagrera, J., Sureda, M. i Vivó, D., *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 2. El castellum*, Girona.

Burés, 1998: Burés i Vilaseca, L., *Les estructures hidràuliques a la ciutat antiga: l'exemple d'Empúries*, Barcelona, (Monografies Emporitanes, 10).

Caballero, Mateos i Retuerce (ed.), 2003: Caballero, L., Mateos, P. i Retuerce, M., editors, *Cerámicas tardorromanas y alto medievales en la Península Ibérica. Ruptura y continuidad (II Simposio de Arqueología. Mérida 2001)*, Madrid, (Anejos de Archivo Español de Arqueología XXVIII).

Canal et al., 2002: Canal, J., Canal, E., Nolla, J. M. i Sagrera, J., "Girona entre l'Islam i Carlemany. Una ciutat de frontera (759-785)", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLIII, 7-28.

Canal et al., 2003: Canal, J., Canal, E., Nolla, J. M. i Sagrera, J., *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval*, Girona (Col·lecció Història Urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 5).

Canal et al., 2004: Canal, J., Canal, E., Nolla, J. M. i Sagrera, J., *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval (II)*, Girona, (Col·lecció Història Urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 6).

Català i Brasó, 1969: Català, P. i Brasó, M., "Castell d'Ullastret i esment del castell de Vellosos", *Els Castells Catalans*, II, a cura de P. Català i Roca, 797-802.

Chalkia, 1991: Chalkia, E., *Le mense paleocristiane. Tipologia e funzioni delle mense secondarie nel culto paleocristiano*, Ciutat del Vaticà, (Studi di Antichità Cristiana, XLVI).

Duval, 1983: Duval, N., "L'état actuel des recherches sur les fortifications de Justinien en Afrique", *XXX Corso di Cultura sull'arte ravennate e bizantina. Seminario Giustiniano*, Ravenna, 149-204

Feliu i Salrach, 1999: Feliu, G. i Salrach, J. M. (dir.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, Barcelona.

Font et al., 1996: Font, G., Mataró, M., Mateu, J., Pujadas, S., Rueda, J. M. i Tura, J., "Intervencions arqueològiques al jaciment de la torre de la Mora (Sant Feliu de Buixalleu, la Selva). Resultats preliminars", *Terceres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Santa Coloma de Farners, 138- 147.

Font et al., 2000: Font, G., Mataró, M., Mateu, J., Pujadas, S., Rueda, J. M. i Tura, J., "La torre de la Mora, una construcció d'origen romà reaprofitada en època alt medieval", *Cinques Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Olot, 195- 198

Garcia et al., 2002: Garcia, G., Nolla, J. M., Palahí, L. i Sureda, M., "Excavacions al soterrani de la catedral de Girona", *Sisenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Joan de les Abadesses, 285-292.

García de Castro, 1995: García de Castro Valdés, C., *Arqueología cristiana de la Alta Edad Media en Asturias*, Oviedo.

Hernández, 2001: Hernández, F. X., *Història militar de Catalunya, Aproximació didàctica. Volum I. Dels ibers als carolingis*, Barcelona.

Íñiguez, 1978: Íñiguez, J. A., *El altar cristiano. I. De los orígenes a Carlomagno (s. II-año 800)*, Pamplona, (Colección Historia de la Iglesia, 9).

Íñiguez, 1991: Íñiguez, J. A., *El altar cristiano. II. De Carlomagno al siglo XIII*, Pamplona, (Colección Historia de la Iglesia, 9).

Lassus, 1948: Lassus, J., "Remarques sur l'adoption en Syrie de la forme basilicale pour les églises chretiennes", *Atti del IV Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana, Città del Vaticano 1938*, Roma, 335-353.

Llinàs et al., 1998: Llinàs, J., Merino, J., Miró, M., Montalbán, M. C., Palahí, L., i Sagrera, J., *La Peralada ibèrica i medieval segons l'arqueologia. Les excavacions de 1989 a 1995*, Figueres, (Monografies Empordaneses, 4).

López et al., 2003: López, A., Fierro, J., Enrich, J. i J., Sales, J. i Beltrán de Heredia, J., "Cerámica tardorromana y altomedieval en la provincia de Barcelona. Siglos VII-X", *Cerámicas tardorromanas y alto medievales en la Península Ibérica. Ruptura y continuidad (II Simposio de Arqueología. Mérida 2001)*, a cura de L. Caballero, P. Mateos i M. Retuerce, Madrid, 41-68 (Anejos de Archivo Español de Arqueología XXVIII).

Maluquer de Motes, 1971: Maluquer de Motes, J., *Ullastret*, Barcelona.

Marquès, 1993: Marquès, J. M., *Cartoral, dit de Carlemany, del Bisbe de Girona. s. IX-XIV*, Barcelona, (Fundació Noguera. Col·lecció Diplomataris, 1 i 2).

Martí, 2004: Martí, R., "La defensa del territori durant la transició medieval", *Actes del congrés Els castells medievals a la mediterrània nord-occidental, Arbúcies 2003*, Arbúcies, 89-114.

Metzer, 1991: Metzer, C., "Le mobilier liturgique", *Naissance des Arts Chrétiens. Atlas des monuments paléochrétiens de la France*, Paris, 256-267.

Nolla et al., 2004: Nolla, J. M., Palahí, L. i Vivó, D., "El Castellum de Sant Julià de Ramis i la defensa de la via Augusta a l'antiguitat tardana", *Actes del congrés Els castells medievals a la mediterrània nord-occidental, Arbúcies 2003*, Arbúcies, 117-130.

Nolla i Sagrera, 1995: Nolla, J. M. i Sagrera, J., *Ciuitatis Impuritanæ coemeteria. Les necròpolis tardanes de la Neàpolis, Estudi General. Revista de la Facultat de Lletres de la Universitat de Girona*, 15.

Oliva, 1955: Oliva, M., "Actividades de la Delegación Provincial del Servicio Nacional de

Excavaciones Arqueológicas de Gerona en 1955", *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, X, 317-411.

Oliva, 1956-1957: Oliva, M., "Actividades de la Delegación Provincial del Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas de Gerona en 1956", *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, XI, 269-344.

Oliva, 1958: Oliva, M., "Actividades de la Delegación Provincial del Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas de Gerona en 1958", *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, XII, 319-337.

Oliva, 1959: Oliva, M., "Actividades de la Delegación de Excavaciones y del Servicio Provincial de Investigaciones Arqueológicas, Conservación y Catalogación de Monumentos de la Excm. Diputación Provincial en 1959", *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, XIII, 365-389.

Oliva, 1967: Oliva, M., *Ullastret. Guía de las excavaciones y su museo*, Girona.

Oliva, 1969: Oliva, M., *Las excavaciones arqueológicas del yacimiento prerromano de Ullastret. Bajo Ampurdán (Gerona)*, tesi doctoral inèdita, Universitat de Barcelona.

Oliva, 1970: Oliva, M., "Tessela arqueològica. XX campanyes de excavació en Ullastret (Gerona). I. Topografia. Comentari del plano general del yacimiento y sus zonas excavadas", *Revista de Gerona*, 53, 76-88 més un plànol

Palol, 1957-1958: Palol, P. de, "Las mesas de altar paleocristianas en la Tarraconense", *Ampurias*, XIX-XX, 81-102.

Palol, 1967: Palol, P. de, *Arqueología cristiana de la España romana. Siglos IV-VI*, Madrid-Valladolid.

Palol, 1982: Palol, P. de, "La basilica des Cap des Port, de Fornells, Menorca. I", *II Reunió d'Arqueologia Paleocristiana Hispànica. Montserrat, 1978*, Barcelona, 353-404.

Pella, 1883: Pella i Forgas, J., *Historia del Ampurdán. Estudio de la civilización en las comarcas del nordeste de Cataluña*, Barcelona.

Ravegnani, 1983: Ravegnani, G., *Castelli e città fortificate nel VI secolo*, Ravenna.

Reddé, 1995: Reddé, M., "Dioclétien et les fortifications militaires de l'Antiquité Tardive. Quelques considerations de methode", *Antiquité Tardive*, 3, 91-124.

Riu, 1999: Riu, E., "La ceràmica espatulada i les sitres de la Catalunya Vella (c. s. IX-XI) a més d'unes quantes observacions sobre l'arqueologia, la ceràmica i la història", *Ceràmica medieval i postmedieval. Circuits productius i seqüències culturals* a cura de I. Padilla i J. M. Vila, Barcelona, 21-37 (Monografies de ceràmica medieval i postmedieval).

Salrach, 1978: Salrach, J. M., *El procés de formació nacional de Catalunya (segles VIII-IX), el domini carolingi*, Barcelona.

Schmiedt, 1968: Schmiedt, G., "Le fortificazioni altomedievali in Italia viste dall'aereo", *XV Settimana di Studi. Ordinamenti militari in Occidente nell'Alto Medioevo*, volum II, Spoleto, 859-928 més XL làmines fora de text.

Simó 1974: Simó, M. I., "Aportación a la documentación condal catalana (siglo X)", *Miscelánea de estudios dedicados al profesor Martín Ocete. Vol. II*. Granada, 1011-1036.

Sobrequés et al., 2003: Sobrequés i Vidal, S., Riera i Viader, S., Rovira i Solà, M. i Ordeig i Mata, R., *Catalunya carolingia. V. Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, Barcelona, (2 volums).

Villalón, 1985: Villalón, M. C., *Mérida visigoda. La escultura arquitectónica y litúrgica*, Badajoz.